

Οί κοινές και άκατάλυτες ρίζες του Έλληνισμού

Η ανάδυση εκ τής μνήμης τών παλαιών καταγραφών της, με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, γιὰ ὅλους μας καὶ περισσότερο γιὰ ὅσους ἔχουμε περάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τής ζωῆς μας, ἐπιβεβαιώνει τὴν ῥήση, ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι προβλέψιμη, οὔτε ἔχει κάποια νομοτελειακὴ ῥοή· ἀναπηδοῦν, ξεφυτρώνουν ἴσως καλύτερα, ἐξ αἰτίας τυχαίων γεγονότων τὰ ὁποῖα τὰ ἔχει συναντήσει κι ἄλλες φορές, ἀλλὰ χωρὶς ἐμφανῆ ἐσωτερικὴ τους διασύνδεση. Ὁ καθένας μας μιλάει φυσικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀφοῦ αὐτὸς ἔχει βιώσει τὶς διάφορες καταστάσεις, μόνος καὶ μᾶλλον ἔρημος...

Ἡ ἀναφορὰ ὅσων ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἔχει ζήσει στὴν διαδρομὴ του, ἀπ' τὸν πόλεμο, ὅσων θυμᾶται, τὶς μεταπολεμικὲς τραγικὲς καταστάσεις, πολὺ χειρότερες, γιὰ ὅσους τὶς ἔχουν ὑποστειτὴ στὴν ἐπαρχία καὶ μάλιστα σὲ ὄρεινὲς περιοχές, τὰ μετέπειτα, Γυμνάσιο στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, ἀνώτερες σπουδές, δικτατορία, μεταπολιτευτικὴ ἐποχὴ, σὲ κεντρίζει πάντα· περνᾶνε ὅλα μπροστὰ ἀπ' τὰ μάτια μας, σὰν κινηματογραφικὴ ταινία, ἀλλὰ κάπου ἀναδύεται ἡ ἐπιφανειακὴ ἢ καὶ ἡ βαθύτερη διεργασία τους, ἂν σταθεῖ ὁ νοῦς σου περισσότερο σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά.

Ὁ νεαρὸς ποὺ ἔφθανε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπ' τὴν ἐπαρχία στὴν Ἀθήνα, στὸ τέλος τής δεκαετίας τοῦ '50, γιὰ τὶς σπουδές του ἢ καὶ γιὰ ἀνεύρεση ἐργασίας, ἦταν δεδομένο ὅτι κατὰ τεκμήριο τὴν γνώριζε μόνο ἀπ' τὶς φωτογραφίες τών ἐφημερίδων· ἂν μάλιστα καταγόταν ἀπὸ χωριό, ὄρεινὸ ἢ ἡμιορεινὸ, μὲ τὶς δραματικὲς ἐμπειρίες τοῦ πολέμου ὡς ἀνταρτόπληκτος, τότε ὅλα τοῦ φαντάζονταν ὡς ὄνειρικὰ καὶ ἀπίστευτα. Ἄλλωστε, καὶ στὴν ἐπαρχιακὴ του πόλη αἰσθανόταν ὡς φιλοξενούμενος, ξένος στὶς πρῶτες τάξεις τοῦ Γυμνασίου, ὀκταταξίου τότε, μὲ τὸ καπέλο καὶ τὴν κουκουβάγια ἀπαραίτητα, οἰκεῖος ἀργότερα, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὶς γιορτὲς καὶ στὶς διακοπές· τὸ χωριὸ τὸν περιμένε, μὲ τὸν γάιδαρο καὶ τὰ μανάρια ὡς καθημερινὴ του ἀπασχόληση. Στὴν Ἀθήνα, ὅταν βρισκόταν σὲ συντροφιά μὲ συμφοιτητὲς του Ἀθηναίους, πέρα ἀπ' τὴν εἰρωνεία τής προφορᾶς, ποὺ ἦταν χωριάτικη, μὲ τοὺς Θεσσαλοὺς νὰ τρῶνε τὰ φωνήεντα -πέρασαν πολλὲς δεκαετίες ὥσπου νὰ μάθει, ὅτι ἦταν ἀρχαιότερη ἢ θεσσαλικὴ τους διάλεκτος, ἀφοῦ ἦταν αἰολικὴ, στὴν ὁποία ἔτρωγαν τὰ φωνήεντα· ἀλλὰ αὐτὰ χρειάστηκε νὰ διαβάσει τὸν «Κρατύλο» τοῦ Πλάτωνος, γιὰ νὰ τὰ μάθει!- ἢ γκαζοῦρα τοῦ εἶχε μείνει, ἢ διακωμώδησή του ἦταν στὸ

ἀποκορύφωμα, «Ἀπό ποῦ εἶσαι;» «Ἀπ' τῆ Λάρ'σα». «Μέσα ἀπ' τὴν Λάρισα;» «Ὁχι, ἀπ' τὴν Ἀγιά;» «Μέσα ἀπ' τὴν Ἀγιά;» «Ὁχι, ἀπὸ χωριό, ἀπ' τὸ Καλαμάκι». «Ρε σὺ! Τόχει ὁ χάρτης;» «Δὲν τόχει», ἀπαντοῦσε ἄλλος καὶ δόστου γέλια...

Στὴν Σχολὴ Ἐμποροπλοιάρχων ἡ κοροϊδία ἦταν χειρότερη, καθὼς ὅλοι σχεδὸν οἱ συμμαθητές σου ἦταν ἀπ' τὴν πρωτεύουσα, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ νησιά, μὲ ἐλαχίστους προερχομένους ἀπ' τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα κι αὐτοὶ δακτυλοδεικτούμενοι· ἡ διαφορὰ στὴν προφορά, τὸν πρῶτο καιρὸ κυρίως, καὶ στὴν συμπεριφορὰ ἦταν τεράστια καὶ δύσβατη, ἀφοῦ οὔτε Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη ὑπῆρχε στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις, κι ἔτσι μετροῦσε καὶ τὸ χάσμα τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς καὶ λογοτεχνικῆς μορφώσεως· εἴμασταν ἐπαρχιώτες καὶ δὲν μπορούσαμε νὰ τὸ κρύψουμε καὶ Βλάχοι, ἂν καὶ κάποιοι, ἕνας δυό, εἴμασταν περήφανοι γι' αὐτό, παρ' ὅλο, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐννοοῦσαν τοὺς χειρότερους στὴν συμπεριφορὰ καὶ στὴν γλῶσσα χωριάτες, ἐνῶ ἐμεῖς τὴν καταγωγὴ, ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν τὴν καταλάβαιναν τὴν διαφορὰ αὐτή, κι ἄντε νὰ τοὺς τὴν ἐξηγήσεις...

Ἡ πειθαρχία στὴν Σχολὴ ἦταν στρατιωτικὴ, καθὼς εἶχαν ἀντιγράψει σὲ ὅλα τὴν Σχολὴ Ναυτικῶν Δοκίμων, καὶ τὸ καψῶνι στοὺς πρωτοετείς πήγαινε συννέφο· ὅποιος ἦταν λίγο μεγαλόσωμος καὶ πιὸ εὐάλωτος τραβοῦσε τοὺς δευτεροετείς καὶ ὑφίστατο τὰ χειρότερα· ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ ἀπαλὰ ἦταν, τὸ νὰ δέρονουμε τὸν Κωτούλα, ὥσπου νὰ δακρῦσει! κι ἦτο ὁ Κωτούλας τὸ ἄγαλμα τοῦ μοναδικοῦ ἥρωα τοῦ Λιμενικοῦ Σώματος κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ πολέμου, καὶ στὴν εἴσοδο τῆς Σχολῆς...

Στὴν Σχολή, λοιπόν, μάθαμε γιὰ τὶς πρῶτες μορφὲς ναυτιλιακῶν ὀργανώσεων, ἐφοπλιστικῶν, προεπαναστατικά, τοὺς συντροφοναῦτες, τῶν ὁποίων μετεξέλιξη ἦταν ἐκεῖνες τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδος μέχρι τὶς μέρες μας· ἔχει μείνει στὴν μνήμη μας ἡ μορφὴ τους, ἐπειδὴ πολλοὶ συμμαθητές ἔγιναν ἐφοπλιστὲς καὶ ἄσκησαν μὲ ἐπιτυχία τὸ ἐπάγγελμα. Ἦταν ὁ συνεταιρισμὸς στὴν θάλασσα, καθὼς ἡ ἰδιοκτησία τοῦ σκάφους, ἂν δὲν ἀνῆκε σὲ ἕναν, καὶ τοῦ ἐμπορεύματος μοιράζονταν σὲ πολλὰ μερίδια, τὶς γνωστὲς μετοχὲς ἀργότερα, ἀνάμεσα στὸν καπετάνιο καὶ στὸ πλήρωμα, ἢ στὸν πλοιοκτήτη, ἂν δὲν ἦταν καπετάνιος ὁ ἴδιος ἢ δὲν ταξείδευε κι αὐτός, ἢ καὶ σὲ ἄλλους στεριανούς ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἐπιχείρηση· ὁ λόγος ἦταν ἡ διανομὴ τῆς ζημίας σὲ περισσοτέρους, ἐπειδὴ τότε οἱ κίνδυνοι ἦταν πάρα πολλοί, ὅπως γίνεται καὶ σήμερα στὶς ἀντασφαλίσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰσπραξὴ τῶν ἀναλογούντων κερδῶν, ἐὰν ἦταν ἐπιτυχὲς τὸ ταξεῖδι. Φυσικά, ὁ καπετάνιος καὶ τὸ πλήρωμα ἐδικαιοῦντο καὶ τῶν ἀμοιβῶν τους, τῶν μισθῶν τους, γιὰ τὴν ἐργασία τους κατὰ τὸ ταξεῖδι.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἔγινε ἡ καταγραφὴ αὐτῶν στὴν μνήμη μας, κι ἡ ἐφαρμογὴ τους ἔμεινε σὲ ὅσους συνέχισαν τὸ ναυτικὸ ἐπάγγελμα· ὅσοι φύγαμε, τὰ ἀφήσαμε σὲ ὑπνώττουσα κατάσταση. Στὴν πολιτικοποίησή μας ὅμως, στὸ Πανεπιστήμιο, συναντήσαμε καὶ τιμήσαμε ἀρκετὰ τὴν ἔναρξη τῶν συνεταιρισμῶν στὴν τουρκοκρατία, στὰ Ἀμπελάκια κυρίως, ἀλλὰ δευτερευόντως στὰ ἄλλα ὄρεινὰ μέρη, παρ' ὅλο, ὅτι σχετίζονταν μὲ τὰ γειτονικά μας χωριά καὶ μὲ προγόνους μας ὡς πρωταγωνιστὲς σὲ ἀρκετούς μας. Δὲν μέτρησε πολὺ αὐτό, ἐπειδὴ ὁ συνεταιρισμὸς ἔφθανε σὲ μᾶς, στὴν νεανικὴ μας ἡλικία, ὡς ταυτισμένος μὲ τὴν πρόοδο στὴν Δύση καὶ τὴν χειραφέτησή μας ἀπ' τὴν ἐξαρτήσεως τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, ὡς σαφῶς ἀναχρονιστικῶν αὐτῶν! ἔθεωρεῖτο αὐτονόητο αὐτό, χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφισβήτηση, μὲ συνακόλουθα, τὸν διαφωτισμὸ, τὴν ἀριστερὴν ἰδεολογία, τὸν φροῦδισμό καὶ τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη ἐξευρωπαϊσμοῦ τῆς χώρας. Ἄλλωστε, ἦταν κυρίαρχη στὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες ἡ ἀποψη τῆς στροφῆς τῆς παιδείας πρὸς τὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση, μὲ τὰ Πρακτικὰ Γυμνάσια ποὺ εἶχαμε διαλέξει οἱ περισσότεροι, καὶ τὸν παραγκωνισμό τῶν Κλασικῶν· «μὲ καλὲς μεταφράσεις τὰ παιδιὰ θὰ παίρνουν τὶς ἔννοιες τῶν ἰδεῶν τῶν προγόνων μας καὶ δὲν θὰ κουράζονται σὲ ἀποστηθίσεις κειμένων!» ἔλεγαν πολλοὶ σπουδαῖοι τότε πνευματικοὶ ἄνθρωποι ποὺ πρωτοστάτησαν στὶς ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς ἐποχῆς τους. Τὸ ποιὲς ἦταν οἱ καλὲς μεταφράσεις τους; Ὅλοι πλέον τὸ γνωρίσαμε μετὰ!

Τὸ ἀποκορύφωμά τους ἦταν ἡ ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, σαράντα χρόνια πρὶν, μὲ μεταμεσονύκτια αἰφνίδια τροπολογία -καὶ παρὰ τὴν ὀξύτατη ἀντίδραση τῆς Νέας Δημοκρατίας, γιὰ μελέτη τοῦ τόσον σοβαροῦ θέματος, ποὺ ἦταν ἀδιανόητο νὰ ἀντιμετωπίζεται ἔτσι, ὅποτε ἀποχώρησε ἀπ' τὴν συνεδρίαση τῆς Βουλῆς-, καὶ τὴν ψήφισή της ἀπὸ καναδὸ δεκάδες ὑπνώττοντες βουλευτές· παρεμπιπτόντως ἀναφέρεται αὐτό, ἐπειδὴ ἔχει γίνει ἐξονυχιστικὴ ἐπεξήγηση τῶν παρασκηνίων τῆς τροπολογίας, κατὰ τὸν τότε ὑπουργὸ Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, Λευτέρη Βερυβάκη, ὁμολογήσας δημοσίᾳ ἀργότερα, ὅτι ἦταν ῥητὴ ἐντολὴ τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου γιὰ τὸν τρόπο τῆς ψηφίσεώς της καὶ τὴν πιστὴ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ εἰς Νέαν Ὑόρκην Ἑλληνοαμερικανοῦ, Ἐλευθερίου Σταυριανοῦ, γιὰ τοὺς κανόνες της, παρ' ὅλο ὅτι διαφωνοῦσε ὁ ἴδιος, ὅπως ἰσχυριζόταν, ἀλλὰ ὁ διάδοχός του, Απόστολος Κακλαμάνης, ἀπειλοῦσε μὲ νέες ἀλλαγές. Τότε ἐλέγετο, ὅτι ἐσχεδιάζετο καὶ ἡ καθιέρωση τοῦ λατινικοῦ ἀφλαβήτου, ἀλλὰ, ὅτι, μετὰ τὴν ἀπειλὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σεραφεῖμ, ὅτι θὰ κατέβαζε τοὺς πιστοὺς του στοὺς δρόμους, ὑποχώρησε ὁ πρωθυπουργός. Ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ γεγονότος ἦρθε κι ἀπὸ ἄλλη ἔγκυρη πηγή, ὅπως

καταγράφεται εις τὴν «ἀνάλυσιν», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», κι ἀπὸ ὁμολογία συμμετέχοντος στὴν σχετικὴ σύσκεψη...

Ὡς παραδρομὴ στὸ ἀντικείμενό μας ἀναφέρεται τὸ γλωσσικὸ, ἀλλὰ ἦταν κι ἡ ἀφορμὴ ἐνασχολήσεώς μας μὲ τὴν διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς στὴν ἱστορία μας· στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια οἱ γυμνασιακὲς σπουδὲς χῶλαιναν ἀρκετὰ στὴν ἐπαρχία, ὅποτε, ἂν εἶχες ἀκολουθήσει τὸ Πρακτικὸ, εἶχες ἐπιδοθεῖ ὀλίγον στὰ φιλολογικὰ, ἐπιπροσθέτως τῆς ἐλαχίστου τριβῆς σου μὲ τὴν λογοτεχνία μας καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ, κυρίως γαλλικὴ, γερμανικὴ καὶ ρωσικὴ κατὰ προτίμηση τότε. Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση ἦταν τὸ ἰδανικὸ τῶν νέων καὶ ἡ ἐπιτυχία στὸ Πολυτεχνεῖο ἢ ἐκπλήρωσή του, μὲ τὴν Ἰατρικὴ στὴ συνέχεια. Μετὰ τριάντα χρόνια, ὅλα εἶχαν ἀλλάξει...

Πολλὰ ἔχουμε γράψει γιὰ τὰ εἴκοσι τριάντα αὐτὰ χρόνια, ἀλλὰ αὐτὸ ἀφορᾷ τοὺς καθιερωμένους ἢ μᾶλλον ἐπιβληθέντας θεσμοὺς τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1980, μὲ τὴν θεσμοποίηση τῆς ἀριστερᾶς, ὡς κυριάρχου ἰδεολογίας καὶ τοῦ συντεχνιακοῦ κράτους, ὄργανου, οἰκονομικῆς δουλείας, κοινωνικῆς ἰσοπεδώσεως, πολιτιστικῆς ἀποχαυνώσεως καὶ αὐταρχικοτάτης πολιτείας, πιστοτάτης ἀντιγραφῆς τῶν χειροτέρων ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων· ὅποιος ἐξέφραζε ἢ διατύπωνε στὸν τύπο, ἢ στὸν περίγυρό του, ἄλλη ἄποψη ὑπονομευόταν ἢ κριτικὴ του, παρεμποδιζόταν ἢ οἰκονομικὴ του δράση καὶ ἡ κοινωνικὴ του παρουσία, μὲ παρεμβάσεις ἀκόμη καὶ στὴν οἰκογενειακὴ του ζωὴ, καὶ μὲ διώξεις μὲχρι τὴν μητέρα του, πέραν ἐκείνων τῶν φιλικῶν του σχέσεων· ἡ ἐξύμνηση τοῦ μιμητοῦ τοῦ Μουσολίνι ἦταν ἀπόδειξη τῆς νομιμοφροσύνης πρὸς τὸ καθεστῶς, χειροτέρας μορφῆς ἀπ' τὰ πιστοποιητικὰ κοινωνικῶν φρονημάτων τοῦ ψυχροῦ πολέμου. Ἀλλὰ, ὁ ἀπλὸς κόσμος στὴν καθημερινότητά του ἄντεξε καὶ ἀντιστάθηκε πολὺ ἀποτελεσματικὰ, μὲ πρῶτο ὄχυρό του τὴν γλῶσσα· δὲν ἀποδέχθηκε τὴν ἀπίσχανση τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴν χρῆση τῆς χυδαίας ὀρολογίας, σὲ ἀπομίμηση ἀγοραίων ἐκφράσεων, ὅπως ἡ ἀντικατάσταση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος, ἀμέσως, μὲ τὸ τροπικὸ, ἄμεσα. Βροντοφωνοῦσε ὁ ἀρχηγὸς καὶ οἱ πραιτωριανοὶ του κάθε μορφῆς, «αὐτὸ θὰ γίνεῖ ἄμεσα», ἐννοῶντας γρήγορα, ἀλλὰ στὴν πράξη δὲν γινόταν ποτέ, οὔτε ἔμμεσα, ἐνῶ ἀντικατέστησαν ἐπιρρήματα, «εὐτυχῶς» καὶ «δυστυχῶς», μὲ τὰ «εὐτυχᾶ» καὶ «δυστυχᾶ» καὶ ἄλλα. Ὁ λαὸς μας ὅμως στίς συνοικίες καὶ στὰ χωριὰ τήρησε τὴν γλῶσσα του μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια· «τὸ γάλα μου», φωνάζει τὸ μικρὸ, «ἀμέσως παιδί μου», ἀπαντάει ἢ γιαγιά, ἀκόμα κι ἡ μαμά, παρὰ τὴν ἀριστεροσύνη της. «Κατίνα, δῶσε μου τὸ κόσκινό σου», φωνάζει ἢ γειτόνισσα, «ἀμέσως», ἀπαντάει αὐτὴ κι ἄς ψηφίζει, ἢ μᾶλλον ψήφιζε, κι ἀριστερά, ἂν καὶ πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει τὴν τελευταία διετία...

Η άρμονική λαλιά

Ο όλοζώντανος πλούτος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς εἶναι ὁ λόγος τῆς, ἡ λαλιά τῆς, ἀπ' τὸν Ὅμηρο μέχρι τὶς μέρες μας, ἄλλοτε λαμπρὸς καὶ ὀλόφεγγος φάρος τοῦ λαοῦ τῆς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη, ἄλλοτε ζωοδότης σὸ ἐσωτερικὸ του, κατὰ τοὺς χαλεποὺς χρόνους, μὲ περιορισμένη τὴν ταυτόχρονη λάμψη του στοὺς γύρω του, ἀλλὰ μὲ πηγαία τὴν ἐνδόμυχή του διάχυση στὸν ἴδιο· εἶναι ὁ ἐμμελής λόγος τῆς, μὲ πορεία ἀπ' τὸν γενάρχη ποιητὴ στοὺς λυρικοὺς καὶ στὴν δραματικὴ καὶ τραγικὴ ποίηση, ἀλλὰ καὶ στὴν παρωδία, στὴν δημοτικὴ ποίηση, στὴν σάτυρα καὶ στὴν καθημερινὴ λαλιά, παρῶν καὶ πηγαῖος στὶς μαῦρες μέρες τοῦ γένους. Ὡς ἀνασκόπηση ἀναφέρονται αὐτά, καθὼς ἔχει γίνεῖ ἐκτενὴς διερεύνησή τους εἰς τὰς «ἀναλύσεις»· ἡ κύρια διαφορὰ εἶναι, ἡ ἀναλλοίωτη ἐπιβίωσή του στὰ βουνὰ καὶ στὰ νησιά καὶ στὴν χειρότερη δουλεία τοῦ ἔθνους, κι ἡ χαλάρωσή του, σὲ διάφορο κατὰ ἐποχὴ βαθμὸ, στὶς πεδιάδες. Ὁ συνεκτικὸς τους δεσμὸς ὅμως παρέμεινε πανίσχυρος στὴν νοοτροπία μας...

Ἡ προάσπιση τῆς γνησίας καὶ μουσικωτάτης προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὡς προεκτάσεως τῆς ἀντιθέσεως στὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τοῦ συγγενοῦς του δουλικοῦ ἤθους, ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια αὐτομάτως σχεδὸν καὶ τὴν μελέτη τοῦ ρόλου τῶν συμπληρωματικῶν θεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς χαλεποὺς καιροὺς· αὐτοὶ εἶναι, στοὺς ὄρεινους πληθυσμοὺς, τὸ τσελιγκάτο, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐφοδιοπομπές μὲ ἡμίονους, τὰ καραβάνια τῶν ἀγωγιατῶν, τῶν κυραντζήδων, ὅπως ἐλέγοντο· ἦταν συμπληρωματικοὶ οἱ δύο θεσμοί, μὲ τὶς ρίζες τους στὴν ἀρχαιότητα, μὲ πρώτη ἀναφορὰ στὸν Ὅμηρο καὶ μὲ τὴν διάκριση τοῦ ἡμίονου, τὸ μουλάρι, ἐκ θήλεος ἵππου καὶ ἄρρενος ὄνου, ἢ τοῦ οὐρέως, ἰωνιστί, ὀρέως, ἀτθίδι, τὸ ἀντίστροφο, τὸ γαῖδουρομούλαρο. Οἱ δύο θεσμοί, τσελιγκάτα καὶ καραβάνια, ἦταν συμπληρωματικοὶ καὶ ἀλληλένδετοι· τὸ τσελιγκάτο, ἦταν ἡ συνεταιριστικὴ μορφή τῆς μετακινουμένης ἢ νομαδικῆς κτηνοτροφίας ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα· δηλαδή, ἦταν ἡ οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἔθνικὴ, θεσμικὴ ὀργάνωση τῶν κτηνοτρόφων, γιὰ τὴν διαβίωσή τους καὶ τὶς μετακινήσεις τους, μὲ τὴν ἄνοδό τους ἀπ' τὰ χειμαδιὰ στὰ ὄρεινὰ χωριὰ τὴν Ἀνοιξη, Μαῖο, Ἰούνιο μῆνα, καὶ τὴν κάθοδό τους, Ὀκτώβριο καὶ Νοέμβριο. Στὴν μετακίνηση αὐτὴ καθοριστικὸ ρόλο διαδραμάτιζαν καὶ οἱ κυραντζήδες, γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν πραγμάτων τοῦ τσελιγκάτου· γι' αὐτὸ καὶ τὴν περίοδο αὐτὴ διέκοπταν τὶς μεταφορὲς σὲ ἄλλες διαδρομές, μέχρι τὶς μέρες μας τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια. Οἱ ἀγωγιατές ἦταν τὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἐκτελοῦσαν τὶς μεταφορὲς,

ἀπ' τὰ ἑλληνικὰ ὄρεινὰ χωριά πρὸς τὰ κοντινὰ λιμάνια, τὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, Βουκουρέστι, Βελιγράδι, Βιέννη, Λειψία, Δρέσδη, Μόναχο καὶ μέχρι Ἀμβουῦργο καὶ Ἄμστερνταμ, ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν καὶ τὴν Πόλη, ἐνῶ ἀντίστοιχα ὑπῆρχαν καὶ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη· τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐστιάζεται στοὺς ἑλληνικοὺς θεσμοὺς, πὺν ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενό μας στὴν διερεύνηση τῶν πηγῶν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

Στὶς οἰκογενειακὲς μας παραδόσεις, ὅσων ἔχουμε μεγαλώσει τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες σὲ ὄρεινὰ ἢ ἡμιορεινὰ χωριά, οἱ κυραντζῆδες φάνταζαν σὰν οἱ ἥρωές τους· τὰ κορίτσια, στὶς εὐχὲς τους καὶ στὰ ξόρκια τῆς πρωτοχρονιάς, θεωροῦνταν τυχερά, ὅσα ἔβγαινε ὅτι θὰ πάρουν κυραντζῆ, μὲ δεύτερα ἐκεῖνα γιὰ γεωργὸ καὶ τρίτα στὴν σειρά, ὅσα τύχαινε γιὰ τσοπάνο. Ἄλλωστε, καὶ στὰ δημοτικὰ τραγούδια ὁ λεβέντης ἐμφανιζόταν πάντα καβάλα στ' ἄλογο κι ὁ τσέλιγκας εἶχε τὸ μπινέκι του γιὰ τὶς μετακινήσεις του, πλουμιδοστολισμένο, μὲ ἀσημένια πέταλα, καρφιὰ μαλαματένια καὶ στὸ μέτωπο κρεμασμένες χάντρες πολύτιμες· στὶς ἱστορίες τῆς γιαγιάς, τὸ Χειμῶνα γύρω ἀπ' τὸ τζάκι καὶ στὶς πέτρες τῆς γειτονιάς τὸ Θέρος, μέχρι νὰ βγεῖ ἡ Πούλια, πάντα ὁ κυραντζῆς ἔσωζε τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ χωριὸ ἀπ' τοὺς Τούρκους ἢ τοὺς ληστές. Ὁ λόγος του, ἢ λαλιά του εἶχε ἀρμονία κι εὐκόλα περνοῦσε ἀπ' τὴν διήγηση στὸ τραγούδι, ἀπ' τὸν μὴ ἀδόμητο στὸν ἀδόμητο λόγο, μὲ τοὺς ὑπολοίπους συντροφεύειν τέλεια, κι ἡ καταγραφή τους στὴν μνήμη σου νὰ μὴν ἔχει διαλείμματα ἢ δυσκολίες στὴν κατανόησή τους. Ὅσο κι ἂν ἀπωθήθηκαν ἀργότερα οἱ μνήμες αὐτές, μὲ τὴν τριβὴ σου στὴν πόλη, στὶς σπουδὲς καὶ στὶς ἄλλες ἐνασχολήσεις σου, παρέμειναν βαθειὰ ριζωμένες καὶ ἀναπηδοῦν πάλι στὴν ἐπιφάνεια, σὰν κάτι νὰ τὶς τραβάει...

Οἱ διηγήσεις αὐτές, συμπληρωμένες μὲ τὶς ἄλλες, γιὰ τὰ πρῶτα γράμματα στὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, πὺν τὰ θυμόμασταν ἀπ' τὶς γιαγιάδες μας, σοῦ ἔδιναν θεμελιωμένη τὴν αἴσθηση, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία σου, αὐτὴ τῆς δικῆς σου οἰκογενείας, τοῦ χωριοῦ σου, τῶν Ἑλλήνων, ὅποτε αὐτομάτως ἀναδύονται τώρα ὅλα τους, ἀπ' τὶς καταγραφὲς τῆς παιδικῆς σου ἡλικίας· οἱ διαφορὲς μὲ τοὺς Τούρκους ἀδιάβατες, ὄχι μὲ ὄλους, καθὼς ὑπῆρχαν καὶ ἱστορίες γιὰ καλοὺς, πὺν συμπονοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς καὶ δὲν συμμετεῖχαν στοὺς διωγμοὺς, ἀλλὰ καὶ προστάτευαν, ὅσο μποροῦσαν. Ἐνα ἔχει ἐντυπωθεῖ περισσότερο στὴν μνήμη σου, ἢ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν· ἡ νοοτροπία τους ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ, μὲ τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους, σὲ ἄλλη συμπεριφορὰ, πὺν δουλικούς καὶ πὺν ἐνδοτικούς πρὸς τοὺς ὁποιοὺς κατακτητές, δηλαδὴ τοὺς Τούρκους στὴν ἐξιστόρηση τῶν γιαγιάδων. Κι ἂν κανένας μικρὸς ρωτοῦσε, «Κι οἱ καμπίσιοι τί ἔκαναν;» «Ἄστ' τους αὐτούς», ἦταν ἢ

ἀπάντηση. Οί αιτίες τῆς διακρίσεως ἀνάγονται στοὺς κατακτητές, πέραν τῶν Τούρκων καὶ τῶν Φράγκων, στοὺς Πέρσες, κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, καὶ στοὺς Ρωμαίους μετὰ, ὅταν οἱ ἀνυπότακτοι Ἕλληνες, πῆραν τὰ βουνά, «ἀνοδίαίς», κατὰ τὸν Πολύβιο, ἀπ' τὶς ἀπάτητες πλαγιές, χωρὶς μονοπάτια, ἀτραπούς, καὶ δὲν τοὺς προλάβαιναν οἱ ὅποιοι βάρβαροι· τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἀρχίζει μὲ τὶς ἱστορίες τῶν πρώτων παλικάριων ποὺ ἔβγαιναν στὰ βουνά, «Βασίλη κάτσε φρόνιμα νὰ γένεις νοικοκύρης...», ὅπως τὰ ἔμαθες ἀπ' τὶς διηγήσεις αὐτές. Ἀλλὰ τότε, ὅλοι οἱ μικροὶ θαυμάζαμε τὰ παλικάρια κι ὄνειρευόμασταν νὰ τὰ μοιάσουμε...

Ἐνα πράγμα θυμήθηκες ἀργότερα, ὅτι οἱ ὄρεινοὶ κι οἱ ἡμιορεινοὶ δὲν συμπεθέριαζαν ποτὲ μὲ καμπίσιους· ἂν καὶ τὸ χωριὸ σου ἦταν παλιὸ τουρκοχωριὸ καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Θεσσαλίας στὴν Ἑλλάδα κατέβηκαν στὰ ριζὰ του Ἕλληνες ἀπὸ τρεῖς κατευθύνσεις, ἀπ' τὰ γύρω ὄρεινὰ χωριά, ἀπ' τὰ ἀπώτερα ὄρεινά, Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι, κι ἀπ' τὸν κάμπο, ἀπέναντι ἀπ' τὴν Κάρλα, ποὺ ἦταν καὶ τὸ ὄριο τῆς ἀδιαβάτου διαφορᾶς ἢ καὶ προστασίας· ὅσοι εἶχαν ἔρθει ἀπ' τὸν κάμπο, δὲν εἶχαν συμπεθεριάσει μὲ τοὺς συγχωριανούς τους τῶν ἄλλων δύο φυλῶν, παρὰ μόνο μεταξύ τους ἢ μὲ ἄλλους ἀπ' τὸν κάμπο. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ στὶς ἀρχές τοῦ '60 ἄρχισαν τὰ πρώτα συμπεθεριά, ὡς ἀξιοσημείωτα μάλιστα στὸν κοινοτικὸ περίγυρο. Ἀντιθέτως τὰ συμπεθεριά, ἀνάμεσα στὶς τρεῖς ἄλλες φυλές, ἦταν συνηθισμένα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ χωρὶς σημαντικὲς διαφορὲς στὰ ἦθη καὶ στὰ ἔθιμά τους, ἐνῶ ἐνσωματώθηκαν ὅλοι τους στὰ ἀρχαιοελληνικὰ ἔθιμα, ὅπως μὲ τὸν Κουτσοφλέβαρο, ἀλλὰ καὶ οἱ καμπίσιοι ἐπίσης· μικροὶ περνούσαμε στὸ λαιμὸ κουδούνια καὶ κυπριά καὶ τρέχαμε γύρω ὅλο τὸ χωριὸ, κυνηγώντας τὸν Κουτσοφλέβαρο, μαζί μὲ μερικὰ τραγοῦδια ἢ μᾶλλον ἀπλοὺς στίχους, τοὺς ὁποίους ξεχάσαμε μὲ τὰ χρόνια. Τὸ κύριο ἐρώτημα ἦρθε ἀργότερα, τὸ πῶς ταιριάξαμε οἱ μικροὶ ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὲς κατευθύνσεις στὰ ἔθιμα αὐτά, καὶ μάλιστα ἀπ' τὰ πρώτα χρόνια τῆς ἐποικίσεώς μας· οἱ ἔρευνες γιὰ τὸ θέμα δὲν ἀπέδωσαν πολλά, ἀλλὰ οἱ μεγαλύτεροι Σαρακατσάνοι θυμοῦνταν, ὅτι καὶ στὶς καλύβες τους, ὅπου πέρασαν τὸ χειμῶνα, πρὶν ἔρθουν στὸ χωριὸ μας, γιόρταζαν μικρὰ τὸν Κουτσοφλέβαρο. Οἱ ἀρχαῖες παραδόσεις ἦταν πολλὲς κι ὀλοζώντανες στὴν μικρὴ μας κοινωνία, ὅπως τὶς ἐπαναφέρει μπροστὰ μας ἡ μνήμη μας.

Στὰ τραγούδια οἱ διαφορὲς δὲν ἦταν μεγάλες, τὸ δημοτικὸ καὶ τὸ λαϊκὸ ἦταν κοινό, μὲ ἔμφαση τῶν Βλάχων καὶ Σαρακατσάνων πρὸς τὸν δῶριο τρόπο, πιὸ βαρεῖα καὶ πιὸ περήφανα, καὶ οἱ τῶν γειτονικῶν ὄρεινῶν χωριῶν, πρὸς τὸν λύδιο καὶ ἰώνιο, ὅπως τὰ πηλιορίτικα πιὸ ἐλαφρά, καθὼς ἔμαθες ἀργότερα νὰ τὰ διακρίνεις· τὶς διαφορὲς στὴν ἀρμονία δὲν τὶς κατέγραφες τότε, ἀλλὰ, ὅπως ξανάρχονται στὴν μνήμη σου, θυμᾶσαι ὅτι ἦταν πιὸ σοβαροὶ καὶ γεμάτοι αὐτοπεποιθήση στὸν δῶριο, πιὸ εὐχαρῆς καὶ προσηνεῖς στοὺς ἄλλους τρόπους. Στὰ πανηγύρια, ἀρχίζαν μὲ τὰ δημοτικὰ καὶ τὸν πρόεδρο ν' ἀνοίγει τὸν χορὸ κι ὅλο τὸ χωριὸ σὲ διπλῆ σειρὰ, ἄνδρες στὴν ἐξωτερικὴ καὶ γυναικῆς στὴν ἐσωτερικὴ· μετὰ ἀρχίζαν τὰ εὐρωπαϊκὰ, μὲ τὴν ὀρχήστρα νὰ τὰ σκοτώνει, ποὺ κι οἱ μικροὶ τὸ καταλαβαίναμε, ὅτι δὲν τὰ ἤξεραν καλά, ἀλλὰ οἱ νέοι χόρευαν μέχρι τὰ μεσάνυχτα, τὸ «πλακωτό», ὅπως ἔλεγαν οἱ γιαγιάδες. Τὰ λαϊκὰ καὶ τὰ ρεμπέτικα ἀπαγορεύονταν διὰ ροπάλου κι ἔπρεπε νὰ περιμένουμε τὶς πρωινὲς ὥρες, μὲ τοὺς μάγκες ἀπ' τὰ γειτονικὰ χωριά, κι ὅταν εἶχαν φύγει οἱ μεγάλοι, νὰ τὰ βαρέσει ἡ ὀρχήστρα, νὰ στριφογυρίζουν οἱ φίλοι μας κι ἐμεῖς νὰ κολλᾶμε ἀπὸ κοντά. Τὰ ἔθιμα ἦταν αὐστηρότατα, οἱ ὄρεινοὶ περιφρονοῦσαν τὰ λαϊκὰ, γιατί «δὲν ἦταν καλά», ἔλεγαν, «δὲν ταίριαζαν σὲ ἐλεύθερους ἀνθρώπους τῶν βουνῶν», εἶχε πεῖ κάποιος θεῖος μας...

Ὅταν τὰ συζητᾶμε τώρα μὲ τοὺς ἴδιους φίλους μας καταλήγουμε σὲ ἓνα συμπέρασμα· τὰ λαϊκὰ ἀπέπνεαν τὴν αἴσθησι τῆς ἐνδοτικότητος καὶ τῆς ἀνοχῆς πρὸς κάθε καταπίεση εἰς βάρος σου, μὲ τὸ κεφάλι κάτω καὶ τὸ σῶμα γυρτὸ τὶς περισσότερες φορές, ἐνῶ τὰ δημοτικὰ καὶ κυρίως τὰ ἠπειρώτικα θέλουν τὸ στῆθος μπροστά, τὸ μέτωπο ψηλὰ καὶ τὸ χέρι ψηλότερα νὰ δίνει τὸν ρυθμὸ. Κάπως ἔτσι μᾶς τὰ ἐξηγοῦσαν καὶ τότε οἱ μεγαλύτεροι, ὅταν μαθαίναμε δημοτικὸς χοροὺς, «ψηλὰ τὸ κεφάλι καὶ τὸ χέρι καὶ μπροστὰ τὸ στῆθος», ἔλεγαν. Καὶ δὲν εἶχαν ἄδικο· ὁ δῶριος τρόπος ἀρμόζει καλύτερα στὰ δημοτικὰ, οἱ ἰώνιος, λύδιος καὶ αἰόλιος στὰ λαϊκὰ, ἐπαναλαμβάνουμε, ὅπως διαβάσαμε γι' αὐτοὺς ἀργότερα· ἀπ' τὰ ψηλὰ κι ἀνυπότακτα βουνὰ ἔρχονται τὰ δημοτικὰ, ἀπ' τοὺς πατημένους κάμπους καὶ τὶς σκλαβωμένες καὶ πονεμένες πολιτεῖες τὰ λαϊκὰ, σὲ γενικὲς γραμμὲς καταλήγαμε.

Ἀπέναντι στὰ εὐρωπαϊκὰ ἡ ἀποδοχὴ ἦταν γενικὴ, στὴν ἱστορικὴ μας πορεία μετὰ τὴν σύστασι τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους· Εὐρώπη ἔπρεπε νὰ γίνουμε, μᾶς μάθαιναν στὸ σχολεῖο, ἔγραφαν οἱ ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν, ὅσες κι ὅταν ἔρχονταν στὸ χωριό, κι ἐμεῖς θαυμάζαμε τοὺς μορφωμένους

πού ἔρχονταν ἀπ' τὴν πόλη, γιατροί, δικηγόροι, δάσκαλοι, καὶ λέγαμε μεταξύ μας, «αὐτὸ θὰ γίνουμε κι ἐμεῖς». Τώρα τὸ πῶς συνταιριάζαμε μέσα μας τὰ δημοτικὰ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ὡς νέοι τότε, εἶναι δικό μας πρόβλημα, πού δὲν ἀναδύεται στὴν μνήμη μας, ἔστω κι ἂν ἡ σημερινὴ ἀξιολόγηση διαφέρει καὶ πολὺ μάλιστα, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενό μας εἶναι ἡ νοοτροπία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἕνα πρῶγμα δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, στοὺς ἀστικούς κύκλους τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν μεγάλων πόλεων, τὰ λαϊκὰ ἦταν ἀπαγορευμένα καὶ τὰ δημοτικὰ ἐθεωροῦντο κατώτερα ἀπ' τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους μας μέχρι τὴν δεκαετία τοῦ 1950 καὶ 1960· ταυτοχρόνως, ἦταν ἔντονη ἡ περιφρόνηση καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μὲ τὰ μμμ, ἔλεγαν, ὡς κατώτερη ἀπ' τὴν εὐρωπαϊκὴ. Γνωστὰ αὐτὰ στοὺς ἀναγνώστες μας. Ἐμφανίσθηκε ὁ Μάνος Χατζηδάκης κι ἀποκατέστησε τὸ λαϊκό, ἀκόμα καὶ στὴν ἀριστερά, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Μίκη Θεοδωράκη τὴν προδικτατορικὴ περίοδο, ὅποτε κι ἔγινε ἀποδεκτὴ κι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μαζὶ μὲ τὰ δημοτικὰ, χάρις στὸν Χαρίλαο Φλαράκη, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν συνειδητοποιημένων στελεχῶν τῆς. Τὰ καλὰ κορίτσια πλέον χρειάζονταν ἄλλα προσόντα κι ὄχι, τὰ γαλλικὰ τους καὶ τὸ πιάνο τους, γιὰ νὰ βροῦνται ταιριαστὸ γαμπρό!

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, δηλαδὴ οἱ χῆρες, τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια - κι ἂν μάλιστα αὐτό, ὡς ἀνταρτοκρατούμενο, ἔφερε τὰ τραύματα τοῦ δεκαετοῦς πολέμου μὲ τοὺς κατοίκους του, ὅσοι ὀλίγοι εἶχαν ἀπομείνει, στὴ συνέχεια ὡς συμμοριόπληκτοι, στὶς γειτονικὲς πόλεις καὶ στὰ χωριὰ τοῦ κάμπου, κι ἐπιστροφή τους μετὰ ἀπὸ δύο τρία χρόνια, μὲ κατεστραμμένα ὄλα-, ἕνα ἐπιδίωκαν, τὸ τέλος τοῦ ἀδελφοκτόνου διχασμοῦ, τὴν ἐνότητά τους· οἱ χῆρες, περισσότερες ἀπ' τὶς παντρεμμένες, εἶχαν ἀπωθήσει στὸ πίσω μέρος τοῦ μυαλοῦ τους τὰ ἄσχημα κι εἶχαν καλὲς σχέσεις μὲ τὶς ἄλλες, ἔστω κι ἂν οἱ ἄντρες τους εἶχαν πρωτοστατήσει στοὺς ἀδελφοκτόνους σκοτωμούς. Τὴν ἀρμονία τῆς ζωῆς τους ἀναζητοῦσαν ἐναγωνίως, τὶς βαθειὲς ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως τὶς εἶχαν μάθει ἀπ' τὶς μανάδες τους καὶ τὶς γιαγιάδες τους κι αὐτὲς ἀπ' τὶς δικές τους γιαγιάδες καὶ πάει λέγοντας. Εἶναι βαθύτατη ἡ ἐμπειρία αὐτὴ μέσα σου...

Ἡ στροφή στὸν πολιτικὸ λόγο

Ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἐμπειρίας τῆς καθημερινότητός μας, τῆς πρόσφατης τεσσαρακονταετίας, μὲ τομὴ τὸν σοσιαλιστικὸ καὶ τραμποκομμουνιστικὸ πειραματισμό, εἶναι πολύτιμη ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς μᾶς παρέχει τὴν αἴσθηση, ὅτι μᾶς ἐπανασυνδέει καὶ πάλι μὲ τὶς ρίζες τῆς νεότητός μας τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια· τὸ κύριο κριτήριον εἶναι ἡ γλῶσσα, ὁ λόγος μας, καθὼς τὸ μεγαλύτερό της βᾶρος ἢ ποικιλόπλοκη ἀριστερὰ τὸ εἶχε ρίξει στὸν ἀγῶνα τῆς «δημοτικῆς». Δέκα εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ λαὸς τῶν χωριῶν καὶ τῶν συνοικιῶν πρωτίστως λογιωτάτιζε κι ἀπέρριπτε τὶς γλωσσικὲς ἀκρότητες· ἡ ἀπόρριψη ἔγινε αἰσθησιακά, παρορμητικά, ἐπειδὴ ἡ ξύλινη ἐκείνη γλῶσσα τῆς «δημοτικῆς», δὲν ταίριαζε στὴν ζωὴ μας, ἐνοχλοῦσε τὸ αὐτί μας· ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸ ἐνιωθε ὁ καθένας μας καὶ στραβομουτσούνιαζε, ὅταν ἄκουγε τὸ «ἄμεσα», ὡς χρονικὸ ἐπίρρημα καὶ πολλὲς ρωτοῦσαν τοὺς γνωστούς τους μορφωμένους, «Πῶς μιᾶνε ἔτσι; Δὲν τὸ καταλαβαίνουν ὅτι σκοντάφτουνε;» «Σοσιαλιστικά!», ἀπαντοῦσαν αὐτοί, ἢ αὐτὲς περισσότερο, γιατί οἱ γυναῖκες ἔχουν καλύτερο αἰσθητήριο πάντοτε κι ὀμιλοῦν ἰδιαίτερη γλῶσσα μεταξύ τους. «Μμμ!» ἔκαναν, ἀλλὰ ψήφιζαν τὸ κόμμα τους. Ἀπέρριπταν τὴν ξύλινη γλῶσσα καὶ κατσάδιαζαν ἄσχημα τὶς κόρες τους, ἂν ποτὲ μπροστὰ τους τὴν χρησιμοποιοῦσαν στὰ παιδιά τους, πιάνοντάς τες κι ἀπ' τὰ μαλλιά οἱ πιὸ δξύθυμες κι αὐτὲς ἔσκυβαν τὸ κεφάλι ὑπάκουες, γιατί γνώριζαν κατὰ βάθος, ὅτι ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ κομματικὴ προπαγάνδα, κι ἴσως ξενοκίνητη. Ὅταν τὸ μαθαίνουν οἱ μανάδες, γίνονται μέγαιρες καὶ τὶς ξεμαλλιάζουν.

Τὰ δύο γλωσσικὰ ρεύματα τοῦ λαοῦ μας τὰ χωρίζει χάος ἀπροσμέτρητο καὶ μὲ διευρυνώμενη τὴν ἀπόστασή τους τὶς τελευταῖες δεκαετίες· ὁ ἀπλὸς λαὸς τῶν συνοικιῶν καὶ τῶν χωριῶν διατήρησε τὴν γνήσια ἑλληνικὴ, ὄχι τόσο ὡς συνειδητὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ κυρίως ὡς τρόπο ζωῆς καὶ ἐκφράσεως στὴν καθημερινότητά του· ἐρωτεύεται καὶ πλέκει τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἔρωτός του, συζητᾷ στὸ σπῖτι καὶ στὸ καφενεῖο, διαφωνεῖ καὶ μὲ δξύτητα, στὴν δική του γλῶσσα κι ὄχι στὴν μιξοβάρβαρη τῆς ἀριστερῆς ἡγεσίας καὶ τῆς τηλεοράσεως· νιώθει, ὅτι εἶναι ὁ γνήσιος ἐαυτός του τότε, ὅπως ἔμαθε νὰ μιλάει ἀπὸ νήπιον, μὲ τὸ νανούρισμα καὶ τὸ τραγοῦδι τῆς μαμᾶς καὶ τῆς γιαγιάς. Στὸ Κολωνάκι, στὰ βόρεια καὶ νότια προάστεια, στὴν Φραγκία, καὶ στὶς «καλὲς» γειτονιὲς τῶν μεγάλων πόλεων μιᾶνε ἄλλα ἑλληνικά! μὲ τὸν βομβαρδισμό ἀγγλικῶν ἢ μᾶλλον ἀμερικανικῶν λέξεων καταγιγιστικό· δὲν ἔγινε δεκτὴ ἡ γλῶσσα αὐτὴ στὰ λαϊκὰ στρώματα, παρὰ τὴν κατάχρησή της ἀπ' τὴν διαπλοκὴ, τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Διαπίστωσαν οἱ

ύψηλές αὐτὲς κυρίες καὶ οἱ κύριοι ἐπίσης, ὅτι τὰ παιδιά τους δὲν τοὺς ἀκολουθοῦν πλέον· στὶς νυκτερινές τους ἐξόδους ἐνθουσιάζονται μὲ τὰ λαϊκὰ καὶ τὰ δημοτικὰ τὶς πρωινές ὥρες καὶ ξεδίνουν στὸ χορὸ, τὰ κορίτσια πρῶτα, ἔστω κι ἂν δὲν ξέρουν τὰ βήματα, κι αὐτὸ παρ' ὅτι στὶς καθημερινές τους συνομιλίες χρησιμοποιοῦσαν πολλές βάρβαρες φράσεις, ἀλλ' αὐτὲς ἀπορρίπτονται, μὲ τὴν μύχια ἀπόθρηση τῶν δημοτικῶν καὶ λαϊκῶν ῥυθμῶν, ὅπως ἐκ τῶν ὑστέρων παρατηροῦν, λέγοντας ἀπλᾶ, «δὲν μᾶς πᾶνε αὐτὲς οἱ λέξεις!» Ὅποτε, ψάχνουν δίσκους μὲ δημοτικὰ τραγούδια, ἀλλὰ καὶ παρακαλᾶνε τὶς γιαγιάδες στὸ χωριὸ ἢ στὴν συνοικία νὰ τοὺς μάθει τὰ βήματα, ἢ τὰ ἀναζητοῦν στὸ διαδίκτυο πλέον, μία ἀπ' τὶς μεγάλες του προσφορές, ἀφοῦ βρίσκεις ὅποιο τραγούδι καὶ ρυθμὸ ἐπιθυμεῖς· κι ὅταν πηγαίνουν στὰ ὄρεινὰ χωριά ἢ στὰ νησιὰ τὸν Αὐγουστο, ξεφαντώνουν πρῶτα στὸν χορὸ τὸν Δεκαπενταῦγουστο καὶ νιώθουν, ὅτι ἐκφράζουν τὸν καλύτερό τους ἑαυτό. Διαπιστώνουν, ὅτι, ὅσο συμμαθητές τους πῆγαν γιὰ σπουδὲς στὸ ἐξωτερικό, εἶναι ἄριστοι στὰ ψηφιακὰ· πρὶν πάρουν τὰ πτυχία τους εἶναι ἀνάρπαστοι, ἐνῶ ἀγνοοῦν τὸν λόγο, ὅτι εἶναι ἡ δημιουργικότης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ βλέπουν, ὅτι, ὅσο καλύτερα ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνικὴ, τόσο πιὸ ἀποδοτικοὶ εἶναι στὴν ἐργασία τους καὶ θυμοῦνται τὴν γιαγιά τους! Τὰ βλέπουμε στὴν ψηφιακὴ μας ὀργάνωση, μόλις ἀποδεσμεύθηκε ἀπ' τὶς συντεχνιακὲς ἀγκυλώσεις...

Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ στὶς ἄλλες μορφές τοῦ λόγου μας, ἀλλὰ κυρίως στὴν ποίηση· ὁμολογεῖται, ἤδη, ἀπ' ὄλο καὶ περισσότερους, ὅτι δὲν ὑπάρχει πειστικὴ ποιητικὴ δημιουργία τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἐκ τῆς ἔστω καὶ προχείρου ἀξιολογήσεώς της, ὅταν στὰ τρεῖς τόσα χιλιάδες χρόνια ζωντανοῦ πολιτισμοῦ μας οὐδέποτε παρατηρήθηκε σὲ παρόμοιο βαθμὸ ὑστέρηση τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου. Κύρια αἰτία εἶναι μία, ἡ καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς φραγκολάγνου θεωρίας, ὅτι δὲν ὑπάρχει πολυτονικὸ στὸν ἑλληνικὸ λόγο· ἀλλοῦ γράφουμε γιὰ τὴν ἀστήρικτη καὶ μεθοδευμένη γιὰ τὸν ἀφελληνισμό μας ἐκστρατεία. Ἀλλὰ στὴν καθημερινότητά του, ὁ ποιητὴς τῆς ἑλληνικῆς, ἔχει τὴν ἔμπνευσή του καὶ τὴν ἐπεξεργάζεται στὸ μυαλό του, στὴν διάνοιά του, ὅποτε τὴν ἐκφράζει μὲ τὸν λόγο του, τὴν ὁμιλία του, στὴν γλώσσα του, προφορικῶς πρῶτα, τὴν ἀκούει πρῶτα, καὶ μετὰ τὴν γράφει· ἂν δὲν ἀκούσει μεγαλοφώνως τὸν ῥυθμὸ τῶν στίχων του, τότε δὲν ἔχει γράψει ποίημα. Ἄν ὅμως τὴν ἀκούσει, τότε ἀναπηδάει μέσα του ὁ διχασμὸς τῆς ἐμπνεύσεώς του, τοῦ λόγου του -ὡς λόγος, μέλος, ἀρμονία καὶ ῥυθμός-, ἐκφέρεσθαι μὲ τὴν χρῆση ὄλων τῶν τόνων τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ ἡ ἀποτύπωσή του στὸ χαρτὶ γίνεται, χωρὶς τὴν διάκριση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, ὅπως καὶ πολλῶν σημείων στίξεως· τότε αἰσθάνεται, ὅτι ἄλλο ἦταν ὁ λόγος του,

συνοδευόμενος ἀπ' τὸ μέλος, τὴν ἀρμονία καὶ τὸν ῥυθμό, κι ἄλλο εἰσδύει στὸ μυαλό του, ὡς ἀνάγνωση, συνήθως νοητικὴ μόνο, αὐτὸς εἶναι ὁ ἀγεφύρωτος διχασμὸς του. Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κάνει τὴν ἐπιλογή του, δέχεται τὴν αἴσθησι τῆς γλώσσης του, τοῦ εὐφώνου ἀρμονικοῦ του λόγου, ἢ ὑποκύπτει στὶς κομματικὲς ἐπιλογές, ὡς ἀριστερός, προοδευτικὸς γάρ...

Ὅταν μάλιστα ἀποδεχθεῖ τὶς κομματικὲς του δεσμεύσεις ὡς τρόπο ζωῆς - κάτι ἐμφανέστατο τὴν τεσσαρακονταετία, μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς, «αὐτὸς εἶναι καλὸς ἄνθρωπος, εἶναι ἀριστερός», νὰ ἀκούγονται συχνά, ἢ «εἶναι καλὰ τὰ κείμενά του, ἀφοῦ εἶναι ἀριστερός»-, τότε γίνεται τρόπος ζωῆς του αὐτὴ ἢ ἀξιολόγησι· δὲν ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀξίες, οὔτε ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς ὅλα ὑποτάσσονται στὴν κομματικὴ λογικὴ. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὶς τυραννίες καὶ στὸν ναζισμό, στὸν σταλινισμό καὶ στὸν μαοϊσμό κι αὐτὸ μεταφέρθηκε αὐτούσιω στὴν Ἑλλάδα· τὸ ἀδιάβατο χάος ὅλων αὐτῶν μὲ τὸν καθημερινὸ κόσμο εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι δὲν καλύπτεται μὲ τίποτε· ἡ προβολὴ ὅμως τῆς φραγκολάγνου διαπλοκῆς καὶ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐκδόσεων, παρὰ τὴν συστηματικὴ προώθησή τους ἀπ' τὶς ἀριστερὲς κυβερνήσεις δὲν ἀρκεῖ, ἐπειδὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους. Ἡ πνευματικὴ καταπίεσι εἶναι ἀπόλυτη, χειρότερη κι ἀπ' τὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς δικτατορίας· ὅτι δὲν ἐγκρίνεται ἀπ' τὴν φραγκολάγνα ὑπερεξουσία, δὲν περπατάει στὰ βιβλιοπωλεῖα, δὲν διανέμεται μὲ τίποτε. Τὸ ἐρώτημα ὅμως παραμένει, γιατί δὲν ἐπιβλήθηκε ἡ ἀποκοπὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπ' τὶς ρίζες τους, παρὰ τὴν καλύτερον ὀργανωμένη ἐπιχείρησι ἐξαφανίσεως ἐνὸς ἱστορικοῦ λαοῦ; ἡ ἀπάντησι δὲν εἶναι εὐκόλη κι οὔτε περιγράφεται σὲ λίγες λέξεις. Ἔτσι, διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς συζητήσεως, ὅπως μιᾶμε ἐπιγραμματικά, ὀλοφάνερο εἶναι, ὅτι οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεδειχθήσαν ὀλοζώντανες καὶ βαθύτατες κι ὅτι δὲν ἀπαλείφονται, μὲ σπασμωδικὰς κινήσεις φραγκοδούλων τινῶν, ἀριστερῶν ἢ ἀκροδεξιῶν.

Ὅταν, ὁ ἐθνικὸς μας φιλόσοφος, γράφει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἐμφανίσθηκε τὸν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὑπηρετεῖ ἄλλη σκοπιμότητα, ἐπειδὴ ἔχει ἀποδείξει, ὅτι γνωρίζει ἄριστα τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία· ὅταν ἄλλοι ἰσχυρίζονται, ὅτι δὲν ὑπῆρξε Κρυφὸ Σχολεῖο, μὲ ἐπιχειρήματα, ὅτι τὸ τραγουδάκι, «Φεγγαράκι μου λαμπρό...» κι ὁ πίνακας, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο» τοῦ Νικολάου Γύζη, εἶναι ἔργα τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐνῶ προσθέτουν, ὅτι ὁ Μωάμεθ Β' ὁ πορθητῆς, εἶχε ἐπιτρέψει τὴν λειτουργία τῶν σχολείων, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κι ἄλλα παρόμοια, γνωρίζουν ἄριστα ὅτι αὐθαίρετοῦν. Δείχνουν, ὅτι ἀγνοοῦν, ὅτι τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο ἀναφέρεται πολλαπλῶς στὶς παραδόσεις τοῦ λαοῦ μας, ὅπως προλάβουμε στὰ χωριά μας... Ἐπανῆλθε στὴν κατοχὴ καὶ στὴν δεκαετία τοῦ '40, μὲ τὶς

παραλλαγές του κι απ' αυτό μάθαμε τὰ πρῶτα μας γράμματα· ὅσο γιὰ τὴν ἀπαξίωσή του, εἶναι τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα μὲ ἐκεῖνα, ὅτι ἡ ἔναρξις τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἔγινε στὶς 25 Μαρτίου 1821 στὴν Μεγίστη Λαύρα, ἀπ' τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό. Ἡ βρώμικη προπαγάνδα ἐστιάζει τὴν προβολή της, στὸ ὅτι, ἀντὶ τῆς διερευνησεῶς του, τοῦ ἂν πραγματικὰ ὑπῆρξε Κρυφὸ Σχολεῖο ἢ ὄχι, μὲ ἀναζητήσεις στὶς ἱστορικὲς πηγές καὶ στὶς προφορικὲς παραδόσεις, καταφεύγουν στὴν ἀπόρριψή του, μὲ στοιχεῖα μεταγενεστέρως ἀναφορᾶς σὲ αὐτό, ἀνεξαρτήτως τοῦ λόγου της, ὁπότε, ἀφοῦ ἰσχύουν μόνο οἱ μεταγενέστερες ἀναφορές, ἄρα δὲν ὑπῆρξε! «Ράβδος σὺν γωνία ἴσον βρέχει», ἔλεγαν οἱ παλαιοὶ γραμματοδιδάσκαλοι. Ὁμολογοῦν ἔτσι, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅτι εἶναι ὀπαδοὶ τῆς βικτωριανῆς ἠθικῆς, μὲ τὰ κριτήριά της ἐρμηνεύειν, ὅλη τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιοελληνική. Κρυφὸ Σχολεῖο ὑπῆρξε καὶ τὸ ἀναφέρουν ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως, «τὰ πρῶτα γράμματα τὰ ἔμαθε ... ἀπ' τὸν ἱερέα τῆς περιοχῆς του», εἶναι ἡ συνήθης φράση· ἐμφανίσθηκε ἀνθορμητῶς κατὰ τὶς περιόδους τῶν διωγμῶν καὶ τῶν καταστροφῶν, κι ἀντικαταστάθηκε σὲ περιόδους ἡρεμίας, μὲ τὰ κανονικὰ σχολεῖα καὶ μὲ ἄδεια ἀπ' τὶς τουρκικὲς ἀρχές, μετὰ ἀπὸ πολλὰ μπαξίσια, ἐνῶ τὰ πρῶτα σχολεῖα βρίσκονται στὰ ψηλὰ βουνά. Ὅλοι οἱ λαοὶ πλάθουν τὴν μυθολογία τους στὴ βάση κάποιων γεγονότων, καθὼς δὲν εἶναι εὐκόλο καταγράψαι στὴν μνήμη τους τὶς πολλές καὶ διάσπαρτες ἐκρήξεις, ὅπως τοῦ παλλαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ, ὁπότε ἐπιλέγεται μία, ἢ καταλληλότερη, ὅπως γίνεται σὲ ὅλα τὰ ἔθνη, ἔτσι γράφεται ἡ ἱστορία...

Ὁ ἀκατάλυτος συνεκτικός μας κρικός, ἡ ἄρρηκτος ἐνότης, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, διέπει τὴν ζωὴ μας· ἡ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου λέει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀδιαίρετος καὶ ἀποτελεῖται, ἀπὸ, «τό τε φωνῆεν καὶ τὸ ἡμίφωνον καὶ ἄφωνον... Ταῦτα δὲ διαφέρει σχήμασιν τε στόματος καὶ τόποις καὶ δασύτητι καὶ ψιλότητι καὶ μήκει καὶ βραχύτητι, ἔτι δὲ ὀξύτητι καὶ βαρύτητι καὶ τῶ μέσῳ· περὶ ὧν καθ' ἕκαστον ἐν τοῖς μετρικοῖς προσήκει θεωρεῖν... (συλλαβή)... Ἀλλὰ καὶ τούτων θεωρῆσαι τὰς διαφορὰς τῆς μετρικῆς ἔστιν».¹ «Ἐχομε φωνῆεν, ἡμίφωνο καὶ ἄφωνο... Αὐτὰ διαφέρουν ἀπ' τὸ σχῆμα τοῦ στόματος, κατὰ τὴν ὀμιλία καὶ τοὺς τόπους πληγῆς τοῦ πνεύματος καὶ τὴν δασύτητα καὶ ψιλότητα καὶ τὸ μῆκος καὶ τὴν βραχύτητα, ἐπίσης τὴν ὀξύτητα καὶ τὴν βαρύτητα καὶ μέσο, περισπωμένη· γιὰ τὸ καθένα τῶν ὁποίων οἱ μετρικοί, οἱ διδάσκαλοι, γνωρίζουν καλύτερα... Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ προφορᾶς τῶν συλλαβῶν ἀφορᾶ τὴν μετρική». Ἡ ἀπαγορευμένη μετρικὴ ἀπ' τοὺς δημοτικιστές, κι ὡς λέξη, ὅπως καὶ ἡ προσῳδία...

¹ Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. κ, 1456β29,35-39,43), μετάφραση δική μου.

Ἡ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς συνεχείας ἐκάστου λαοῦ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ζωντάνια τοῦ λόγου του, ἀπ' τὴν αἴσθησι τῆς ἐκφράσεώς του κι ὅταν ἀκόμη ἔχει καταλυθεῖ ἡ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ του ὑπόστασι· ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ξένη ἐξουσία, ἐπιβάλλει τοὺς ὅρους της, τοὺς δεσποτικούς της κανόνες, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν διατήρησι καὶ προστασί τῆς κυριαρχίας της καὶ τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ καὶ τῆς καταστολῆς τοῦ ἐλευθέρου λόγου. Αὐτὸ συνέβη σὲ ἐμᾶς μὲ ὅλους τοὺς βαρβάρους καὶ πρῶτους τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὅποιοι διαίρεσαν τὴν Μακεδονία σὲ τέσσερες ἐπαρχίες καὶ ἐξανδραπόδισαν ἐβδομήκοντα ἡπειρωτικὰς πόλεις καὶ 150000 κατοίκους, μετὰ τὴν νίκη στὴν Πύδνα τοῦ Αἰμιλίου Παύλου, τὸ 168 π.Χ., ὡς πρῶτο βῆμα· μετὰ τὴν συντριβὴ τῆς Αἰακίης Συμπολιτείας, τὸ 146, στὴν Λευκόπετρα, γίνεται ὁλόκληρη ἡ Ἑλλάς ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, καὶ πολλοὶ κάτοικοί της αὐτοκτονοῦν, ὅπως ὁ στρατηγὸς τῶν Αἰακίων Δίαιος, ὁ ὅποιος σπεύδει στὴν Μεγαλόπολη, σφάζει τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιὰ του, πυρπολεῖ τὴν οἰκία του κι αὐτοκτονεῖ· ἡ Κόρινθος ἐρημώνεται, μὲ νεκροὺς ὅλους τοὺς ἄνδρες καὶ τὶς γυναῖκες δοῦλες νὰ ἀκολουθοῦν τὸν θρίαμβο τοῦ Λευκίου Μομμίου στὴν Ρώμη. Ἐκατὸ χρόνια περὶπου μετὰ, ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ τὴν ἐπανοικίζει...

Οἱ Ἕλληνες δὲν ὑπετάγησαν ὅλοι, παρὰ τὶς δυστυχίες τους· πολλοὶ πῆραν τὶς οἰκογένειές τους καὶ κατέφυγαν στὰ ψηλὰ βουνά, «ἀνοδίαις», ὅπως γράφει ὁ Πολύβιος· εἶχαν προηγηθεῖ συμπολίτες τους ἀπ' τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἡπειρο εἴκοσι χρόνια πρὶν, ἐπομένως βροῦσαν ἀρκετοὺς στὶς σπηλιές καὶ στὶς πλαγιές. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ μόνον γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐπειδὴ, ὅπως γράφει ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν «Παναηγυρικόν» του, εἶχαν προηγηθεῖ ὁ κάτοικοι τῶν πεδιάδων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Μενάνδρου καὶ ἄλλων ποταμῶν, διακόσια σαράντα χρόνια πρὶν, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην καὶ τὴν παράδοσή τους στοὺς Πέρσες· ὑπῆρχε προηγούμενο ἐπομένως στὴν ἑλληνικὴ παράδοσι, μόνον ποὺ τώρα ἡ δουλεία ἦταν πολὺ χειρότερη, ὁ ἐξανδραποδισμὸς πολλῶν πόλεων καὶ ἡ ἀπάνθρωπη ἐξαφάνισι πολλῶν ἄλλων. Ἦταν ἡ πρώτη γενοκτονία εἰς βάρος μας κι ἀπ' τὶς χειρότερες στὴν ἱστορία μας· ὅσοι ἐπέλεξαν τὴν δυσχερῆ ἀνάβασή τους, ἦταν οἱ πρῶτοι στὰ βουνά κι ἔπρεπε ὅλα νὰ τὰ κάνουν μόνονι τους ἀπ' τὴν ἀρχή...

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ζωὴ τῶν ὄρεινῶν καὶ ἡ νοσοτροπία τὴν ὅποια εἶχαν στὴν καθημερινότητά τους, ὅπως καὶ οἱ διαφορές τους μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ὅσους ἔμειναν στοὺς κάμπους καὶ ὑπετάγησαν στοὺς

Ρωμαίους· μᾶς προσφέρει πολλά ἢ προσέγγιση τοῦ θέματος, ἂν καὶ εἶναι ἐλάχιστες οἱ πηγές γιὰ τὸ ἀντικείμενο αὐτό, κι αὐτὲς ἔμμεσες, ἀλλὰ σαφέστατες, ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ πρῶτοι ἔθεσαν τὶς βάσεις γιὰ τοὺς κοινοτικούς θεσμούς τῶν ὀρεινῶν, μὲ τὴν ἐπέκτασή τους στὴν συνέχεια καὶ στὰ νησιά, τὰ ἀκατοίκητα καὶ τὰ πιὸ ἄγονα στὴν ἀρχή. Ἡ τελειότερη ἀνθιση τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν σημειώθηκε ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὡς πλέον προσφάτου, μὲ ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη της στὴν νεοελληνικὴ ἐποχή.

Οἱ ἀναφορὲς εἶναι ἐνδεικτικὲς, καθὼς δὲν ἐπιχειροῦμε ἐξονυχιστικὴ μελέτη τῆς ἱστορικῆς πορείας τῶν θεσμῶν, παρὰ τὴν συμβολή τους στὴν ἀνάταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ στὴν ἔκρηξη τοῦ παλλαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1821· οἱ φυγάδες στὰ βουνὰ ἔφεραν μαζί τους καὶ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς τῆς πόλεως, ὅπως ἦταν ἀποδεκτοὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν Ἑλληνισμό. Ἄλλωστε, τὴν γενναιότητα καὶ τὴν τόλμη τῆς ἀναβάσεως στὰ βουνὰ, καὶ μάλιστα «ἀνοδίαις», μὲ τὶς οἰκογένειές τους, γυναῖκες, παιδιά, γονεῖς, τὴν εἶχαν μόνο οἱ δημοκρατικῆς νοοτροπίας καὶ οἱ ἀγωνιστὲς τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τῶν Ρωμαίων, καὶ ἰδιαίτερος, ὅσοι δὲν κατέφυγαν στὴν αὐτοχειρία καὶ στὸν θάνατο προηγουμένως τῶν δικῶν τους, ὅπως ἔκαναν πάρα πολλοί. Οἱ ἐνδῶσαντες ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ πρὶν καὶ ἀπ' τὴν συμβολή τους στὴν νίκη τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων μὲ κάθε τρόπο· αὐτοὶ ἦταν γνωστοὶ ὀλιγαρχικῆς ἢ μᾶλλον τυραννικῆς νοοτροπίας καὶ ἀνέμεναν τὴν ἀνταπόδοση τῆς δουλικῆς τους στάσεως ἀπ' τοὺς ἀνθυπάτους. Ἀπὸ ποσοτικῆς πλευρᾶς ἦταν ὅπωςδήποτε καὶ οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει δευτερεύουσα σημασία· ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία εἶχε συνταχθεῖ μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς τρεῖς πολέμους, ἀλλὰ ὁ πρῶην στρατηγὸς τους Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος, ἀπ' τὸ 220 π.Χ. περίπου, εἶχε προειδοποιήσει, διὰ τὰ «παρ' Ἑσπερίας νέφη», στὸ Πανελλήνιο συνέδριο τῆς Κορίνθου, ἐνῶ συνεχιζόταν ὁ δεῦτερος Καρχηδονιακὸς πόλεμος· δὲν τὸν ἄκουσαν ὁμως, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑποταγὴ καὶ τὸν ἐξανδραποδισμό τῶν Συρακουσῶν, ἐνῶ οἱ Αἰτωλοὶ συμάχησαν μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ συνέβαλαν τὰ μέγιστα στὴν ἥττα τῶν Μακεδόνων, ἐξ αἰτίας τῆς διασπάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴν μάχη εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς τῆς Θεσσαλίας, τὸ 193 π.Χ.

Τότε στὸ στάδιο τῆς Κορίνθου, μὲ δεκάδες χιλιάδες θεατὲς, ὁ Τίτος Φλαμίνιος κήρυξε τὴν ἀπαλλαγὴ ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ἀπ' τὶς μακεδονικὲς φρουρὲς, καὶ τὴν κήρυξή τους ὡς ἐλευθέρων, μὲ ἐξαίρεση τὴν Κόρινθο, τὴν Δημητριάδα καὶ τὴν Χαλκίδα, ὅπου ἐγκαθίσταντο ρωμαϊκὲς, ὁπότε ξέσπασαν τόσο βροντερὲς ἐπενφημίες, ὥστε ὅσα κοράκια πετοῦσαν πάνω ἀπ' τὸ στάδιο ἔπεσαν νεκρά· λέγεται, γράφει ὁ Πλούταρχος, ὅτι ἂν εἶναι πολὺ δυνατὴ ἢ φωνὴ δημιουργεῖται κενὸ ἀέρος, ὁπότε τὰ πουλιὰ ποὺ πετοῦν ψηλὰ πέφτουν στὸ ἔδαφος. Οἱ δὲ γραϊκύλοι Αἰτωλοί, ὅπως ὅλοι οἱ δουλικῆς νοοτροπίας στὴν ἱστορία, ἀπαντοῦσαν, «τοὺς δ' Ἑλληνας

ἔρωτωντες, εἰ κλοιὸν ἔχοντες βαρύτερον μὲν, λειότερον δὲ τοῦ πάλαι τὸν νῦν χαίρουσι καὶ θαυμάζουσι τὸν Τίτον ὡς εὐεργέτην, ὅτι τοῦ ποδὸς λύσας τὴν Ἑλλάδα τοῦ τραχήλου δέδεκεν».² Κι ὁ Τίτος σώθηκε, ἐπειδὴ ἔφυγε τρέχοντας, ἀπὸ μίας μικρῆς πύλης τοῦ σταδίου, ὅταν τὸ πλῆθος στριμώχονταν νὰ τὸν ἀσπασθεῖ, ἀλλὰ αὐτὸς φοβήθηκε, ὅτι θὰ τὸν τσαλαπατοῦσαν, μὲ τὴν βία ποὺ ἔσπευδαν πρὸς ἐκεῖνον...

Σὰν τὸν θυμόσοφο ἄγνωστο Αἰτωλὸ καὶ τὸν συμπατριώτη του Ἀγέλαο δὲν ἦταν πολλοὶ τότε, ἀλλὰ μόνο αὐτοὶ ἐξέφραζαν τὴν ἐλεύθερη καὶ γενναία ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων· ἦταν αὐτοὶ ποὺ δὲν ἐπευφημοῦσαν τὸν Τίτο Φλαμινίνο στὴν Κόρινθο καὶ κοίταζαν μὲ θλιμμένο καὶ σαρκαστικὸ βλέμμα τοὺς ἑξαλλους συμπατριῶτες τους, ποὺ δὲν ἦταν μόνο Κορίνθιοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες. Οἱ Χαλκιδεῖς πρῶτοι ἀνακήρυξαν θεὸ τὸν Ρωμαῖο στρατηγὸ, ὡς ἰσάξιο μὲ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τοῦ ἔστησαν ἀναθέματα στὰ ἱερά τους, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἀπὸ καιρὸ οὐδέτεροι, εἶχαν περάσει στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας πλέον κι ἔμειναν μὲ τὶς φιλοσοφικὲς τους σχολές. Πενήντα χρόνια ἀργότερα, μετὰ τὴν συντριβὴ στὴν Λευκόπετρα τῆς Κορίνθου, οἱ διαθέσεις τῶν Ἑλλήνων εἶχαν ἀλλάξει ἀρκετά· ὅσοι ἦταν εὐπειθεῖς καὶ μὲ καλὴ διάθεση πρὸς τοὺς Ρωμαίους ἦταν λίγοι σχετικὰ κι εἶχαν ἐκφυλισθεῖ στοὺς γραικύλους, ὡς ἀχρεῖοι καὶ κυνικοί, ὅπως ἔμειναν στὴν ἱστορία, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μεγάλο μέρος ἦταν οὐδέτεροι, ἀπράγμονες, καὶ μόνο οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες, οἱ ἐλευθέρως νοοτροπίας, πῆραν τὰ βουνά...

Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν ἱστορικὴ μας πορεία εἶναι, τὸ ποῦ κατέφυγαν οἱ φυγάδες αὐτοί, μὲ τὶς οἰκογενεῖές τους, καὶ πῶς ἀντιμετώπισαν τὶς πρῶτες ἀνάγκες τους, ὅταν ἡ ἐπικοινωνία τους μὲ τὰ πεδινὰ καὶ πλούσια μέρη ἦταν πλέον πολὺ δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη· κάθε ἐρμηνεία εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑποθετικὴ, διότι δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς πηγές γιὰ τὴν διαδρομὴ τους, ἢ ἐμεῖς τουλάχιστον δὲν γνωρίζουμε πολλές, ὅπως καὶ τὸ ἂν ὑπῆρχαν θὰ ἔχουν χαθεῖ, μαζὶ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας. Ἡ πιθανώτερη ὑπόθεση εἶναι, ὅτι βροῆκαν καταφύγιο στοὺς ὄροφύλακες τῆς Μακεδονίας καὶ ὑπολοίπου Ἑλλάδος, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς ὄριοφύλακες ἦταν ὁ κύριος θεσμὸς προστασίας τοῦ βασιλείου τῆς ἀπ' τοὺς ξένους εἰσβολεῖς, στὶς διαβάσεις τῶν ὁρέων· ὁ θεσμὸς εἶχε διατηρηθεῖ στὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καὶ συνέχισε αὐτούσιος ἀπ' τοὺς Ρωμαίους, ὅπως ἐπεξηγεῖ ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος, εἰς τὸ μοναδικὸ βιβλίό του, «Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι;» Ἄλλωστε, σὲ αὐτοὺς εἶχαν ἐναποθέσει τὶς ἐλπίδες τους, καθὼς ὅπωςδὴποτε κάποια

² Πλουτάρχου, «Τίτος Φλαμινίνος», κεφ. ι'.

ἐπικοινωνία θὰ εἶχαν μεταξύ τους, ὅσοι ἀποτολμοῦσαν τὴν ἀπεγνωσμένη ἔξοδό τους ἀπ' τὶς ὑπόδουλες περιοχές· ἦταν ὁ θεσμὸς τῆς ὀργανώσεως μεγάλου κράτους, πέραν τῶν ὁρίων τῆς πόλεως κράτους ποὺ ἦταν γνωστὴ μέχρι τὸν Φίλιππο τὸν Β' στὴν Ἑλλάδα, συμπληρωμένος μὲ τὴν μακεδονικὴ φάλαγγα, καὶ τὴν σάρισσα ὡς ὄπλο της, καὶ τὴν ἀνάδειξή της στὴν μοναδικὴ ἀήττητη πολεμικὴ μηχανὴ τῆς ἱστορίας. Τὸν θεσμὸ τῶν ὄροφυλάκων καὶ ὄριοφυλάκων τὸν χρησιμοποίησαν οἱ Ρωμαῖοι στὴν αὐτοκρατορία τους κι ἀπ' τὶς ἑλλαδικὲς χῶρες θέσπισαν, τὴν πέμπτη λεγεῶνα, στὸ ὄρος Βόρρα ἢ Καϊμακτσαλάν, στὰ σύνορα μὲ τὰ Σκόπια, καὶ γι' αὐτὸ οἱ Βλάχοι ποὺ κατοικοῦν σὲ αὐτὸ λέγονται τσιντσάροι, δηλαδὴ τῆς πέμπτης λεγεῶνος, καὶ μᾶλλον τῆς τρίτης τὴν Βόρεια Πίνδο καὶ στὴν νότιά της, πρὸς τὸν Παρνασσό, τῆς ἑβδομῆς· ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία συνέχισε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ὀθωμανικὴ, μὲ τοὺς γνωστοὺς δερβεναγάδες, δερβένι, διάβασις.

Ἡ ἄμεση σύνδεσή τους, στὰ καθημερινά, γιὰ τὶς ἀνάγκες ἐπιβιώσεώς τους, τῶν νέων φυγάδων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς τους, μὲ τοὺς παλιότερους, μᾶλλον ἦταν αὐτονόητη· ἄλλωστε, οἱ φυγάδες Ἠπειρώτες, μετὰ τὸν ἐξανδραποδισμὸ τῶν ἐβδομήκοντα πόλεων τους ἀπ' τὸν ἴλιο Παῦλο, εἴκοσι χρόνια πρὶν, ἀποτελοῦσαν παράδειγμα πρὸς μίμησιν. Οἱ ἀπόγονοι πολλῶν ἐξ αὐτῶν τῶν φυγάδων, ὅπως Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι, φέρουν στὶς παραδόσεις τους ἀρκετὰ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας πολιτείας μας· ὅποιοι τὰ ζήσαμε στὴν παιδικὴ μας ἡλικία, τὰ ἐπιβεβαιώσαμε στὶς ἀναζητήσεις μας στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀξίζει τὸν κόπο, ἢ ὑπογράμμιση τῆς διαφορᾶς τῶν δύο φυλῶν· ἀμφότερες εἶναι δωρικῆς καταγωγῆς, οἱ Βλάχοι τῶν ὄροφυλάκων καὶ ὄριοφυλάκων ποὺ ὑπηρετήσαν στὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες καὶ ὡς τελωνοφύλακες, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν τὴν λατινικὴ ὡς ὑπηρεσιακὴ τους γλῶσσα, ἀλλὰ διατήρησαν τὰ ἑλληνικά, ὡς κύρια γλῶσσα τους, θρησκευτικὴ, πολιτικὴ, ἐμπορικὴ καὶ πολιτιστικὴ τους, καθὼς τὰ βλάχικα, εἶναι μετεξέλιξή της, ὡς λατινογενοῦς, ἀλλὰ δευτερευούσης γλώσσης τους, καὶ περιορισμένης στὴν ποιμενικὴ καθαρὰ ζωὴ καὶ οὐδόλως στὴν κοσμοπολίτικη ὡς ἡμιονηγοί, ἀγωγιάτες· οἱ Σαρακατσάνοι δὲν μετεῖχαν στοὺς ὄροφύλακες καὶ στοὺς ὄριοφύλακες, οὔτε στὶς λέγεῶνες, οὔτε ἦταν ἀγωγιάτες, ἀλλὰ δὲν εἶχαν καὶ μόνιμο ὄρεινὸ χωριό, ὅπως οἱ Βλάχοι, ποὺ τὸ θεωροῦσαν ὡς κύρια κατοικία τους, καὶ οὔτε κἂν μόνιμο χειμαδιό.

Οἱ δύο αὐτὲς ἑλληνικὲς φυλὲς ἔχουν κοινὴ ἀναφορὰ, ὅτι διατηροῦν μέχρι σήμερα πολλὰ ἀρχαιοελληνικὰ ἔθιμα καὶ ἰδιαιτέρως, τὰ βακχικὰ ποὺ σχετίζονται μὲ καρναβάλια· τὰ τραγούδια τους εἶναι τὰ ἴδια σὲ ὅλους, μὲ μικρὲς διαφορὲς, σύνηθες φαινόμενο στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν καμπίσιων, ὅπως προαναφέραμε.

Ένα έξασφάλισαν οί όρεινοί, τήν διατήρηση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ἄδομένου καί μὴ ἄδομένου, ὡς τὸν ὀλοζώντανο δεσμό τους στίς μεταξύ τους σχέσεις καί στήν πολιτική τους ἔκφραση καί ἐνότητα καί μὲ φυσική προέκτασή του τοὺς ὀλίγους ἔστω δημοκρατικούς θεσμούς· εἶχαν τήν δυνατότητα ἐκφράσεως τοῦ ἐλευθέρου λόγου τους, μαζί καί τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς τους, στίς μικρὲς καί ἀπομονωμένες κοινωνίες τους. Ἦταν αὐτονόητο αὐτό, καθὼς ἡ φυγή τους ἦταν πράξη ἀντιστάσεως καί ἀνατάσεως μαζί πολιτικῆς, ὅποτε τοὺς ἐμπότιζε μὲ τὰ αἰσθήματα ἐλευθερίας, ἀλληλεγγύης καί αὐτοθυσίας στίς νέες τους κοινωνίες· φυσικῶ τῶ λόγῳ διατηροῦσαν τὸν ἄρμονικὸ λόγῳ τους καί τήν προσωδία στήν ὀμιλία τους, ἔστω κι ἂν δὲν γνώριζαν ὅλοι τους τὸ τί σημαίνει προσωδία -ὅπως καί ξέχασαν μὲ τήν πάροδο τοῦ χρόνου τὸν ὄρο- πὸν ὡς ἔκφρασή της στήν καθημερινή ὀμιλία τους μέτραγε, στήν διαμόρφωση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς τους, τοῦ ἦθους τους.

Ὅσοι ἔμειναν στοὺς κάμπους εἶχαν ἄλλον λόγο καί μαζί του ἄλλη νοοτροπία καί πρακτική· ἦταν δουλικοί στήν νοοτροπία τους, ἀπράγμονες οί ὀλιγώτεροι, ἀχρεῖοι οί περισσότεροι, μὲ τήν μετεξέλιξή τους σὲ κυνικούς, κατὰ τήν ρωμαϊοκρατία· οί κοινὲς συνήθειες καί τὰ ἴδια ἔθιμα ἔξασθένισαν σταδιακὰ καί πολλὰ χάθηκαν στοὺς αἰῶνες. Ἄλλωστε, καί οί ἐμπορικές τους συναλλαγές εἶχαν περιορισθεῖ, καθὼς ἐπὶ τουρκοκρατίας οί κολληγοί καμπίσιοι ἐλάχιστα εἶδη εἶχαν πρὸς ἀνταλλαγὴν, ὅποτε οί ὀρεινοί τὰ ἀντήλλασαν μὲ τοὺς Τούρκους ἢ τοὺς Φράγκους ἢ καί τοὺς Βυζαντινοὺς δεσπότες πρὶν· ἔτσι ἔμεινε ἡ συνήθεια, πὸν τήν πρόλαβαν κι οί γονεῖς μας, οί Βλάχοι κι οί Σαρακατσάνοι νὰ μὴν ἀφήνουν τὸ Καλοκαῖρι, «οὔτε σκυλὶ στὸν κάμπο». Μᾶς διηγοῦνταν οί γονεῖς μας κι οί γιαγιάδες μας τέτοιες ἱστορίες. Μὲ τὸν χρόνο καί τὶς τραγικὲς ἐπιπτώσεις τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν οί διαφορὲς ἔγιναν χάος δύσβατο, ἡ γλῶσσα καί ἡ θρησκεία παρέμειναν οί μοναδικοὶ συνεκτικοὶ κρίκοι, ἀλλὰ μὲ τὶς διαφορὲς τῆς στήν πρώτη· ἡ θρησκεία τὰ ἐπικάλυπτε ὅλα, ὅταν μὲ τήν ἰσλαμικὴ ἀπειλὴ δὲν εἶχαν τήν ἀνεση τῆς διατηρήσεως δύο θρησκειῶν, τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καί τῆς χριστιανικῆς, ἡ ὁποία διέθετε καί τήν ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα ἦταν πολλά, ἴδια ὑμνολογία, δηλαδὴ μουσικὴ ἄρμονία, ἴδια τελετουργία καί διαφορετικὰ μόνο τὰ ὀνόματα· ἡ Παναγία ἀντικατέστησε τήν Ἥρα καί τήν Ἀθηνᾶ, ὁ Ἅγιος Γεώργιος τὸν Ἄρη, ὁ προφήτης Ἡλίας τὴν Ἄρτεμιν καί ἄλλοι ἄλλους, μὲ τὸν Βάκχο ἴδιο πάντοτε. Ὅσο κι ἂν ἀπειλήσαν μὲ ἀφορισμοὺς οί ἱερεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ἀπλὸς πιστὸς διατήρησε τήν πίστη του στὸν τρελὸ καί ἀνυπότακτο θεό του.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ δημοτικισμοῦ

Ἡ πορεία τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν συγκλίνουσα, ὅσο κι ἂν ὑπῆρξαν περιπτώσεις, καὶ οὐκ ὀλίγες, ἔνοπλοι ὄρεινοί, ὡς κλέφτες κατὰ τὶς ἐπιδρομές τους στὶς ἐστίες τῶν βαρβάρων δεσποτῶν τῶν πεδιάδων, νὰ λήστευαν καὶ Ἕλληνες πλούσιους, ὡς συμπράττοντες ὅμως μὲ τοὺς κατακτητές· ἡ κοινὴ θρησκεία -ἐπειδὴ ὅσοι ἐξισλαμίζονταν γίνονταν χειρότεροι διῶκτες, ὡς νεοφώτιστοι, τῶν Χριστιανῶν κι ἀπ' τοὺς Τούρκους- καὶ ἡ γλῶσσα, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, στὸ βαθμὸ πού ἐτηροῦντο καὶ στὸν κάμπο, ἦταν ἰσχυροὶ δεσμοί. Πάντως, εἶναι γνωστό, ὅτι, στὶς διάφορες ἐξεγέρσεις, ἐλάχιστοι καμπίσιοι συμμετεῖχαν, μᾶλλον ἐπειδὴ ὅσοι ἦταν πιὸ ἀτίθασοι κι ἀνυπότακτοι εἶχαν διαφύγει ἀπὸ πρὶν στὰ ψηλὰ βουνά, ἂν καὶ κατὰ τὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ τοῦ '21, ἀκολούθησαν ὅλοι τους, λίγοι Μανιάτες ἢ Σουλιῶτες ἢ ἄλλοι κλέφτες καὶ μερικὰ ὑδραίικα, σπετσιώτικα, ψαριανὰ καράβια, ἦταν ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἔκρηξή τους· ἡ νοοτροπία τους ἐνδιαφέρει καὶ ἔμεινε ἡ παράδοση αὐτὴ μέχρι τὴν ἐποχὴ μας. «Αὐτὸς ἔχει κρεμασμένη τὴν κάπα του στὴν ἀλυγαριά», ἔλεγαν οἱ γέροι γιὰ τοὺς γεναίους καὶ τολμηροὺς νέους· δηλαδή, «αὐτὸς ἦρθε στὸ χωριό, γιὰ νὰ δεῖ τὴν μάνα του ἢ νὰ ἔχει κάποιες ἐπαφές, ἀλλὰ ἔχει κρεμάσει τὴν κάπα του, στὴν πλαγιά, ψηλά, ὥστε, ἂν παρουσιαστεῖ ἀνάγκη, ὅπως ἂν τὸν κυνηγήσουν, νὰ μπορεῖ νὰ τρέξει γρήγορα», ἐπεξηγοῦσαν στὰ μικρά. Ἡ ριψοκίνδυνη ζωὴ του εἶχε γίνει ἡ πραγματικὴ του φύση, τὰ ἔπαιζε «ὅλα γιὰ ὅλα», καὶ μὲ τὴν νοοτροπία αὐτὴ ἔκτιζε καὶ τὴν ὑπόλοιπη ζήση του, δηλαδή ἐκτιζαν ὅλοι μαζί, τὴν συντροφιά τους στὰ ψηλὰ βουνά· δίπλα τους ὅμως ἔφθαναν κι ἄλλοι, γυναῖκες, μεγαλύτεροι, μικρότεροι, ὅποτε μόνοι τους ξεφύτρωσαν κι οἱ πρῶτοι οἰκισμοί, δεκατομπέμπτο, δεκατοέκτο αἰῶνα, ἀλλὰ τοὺς συνέδεε ἀρρήκτως ὅλους τους ἡ ἀνάγκη προστασίας τους. Αὐτὰ λέει ἡ παράδοση γιὰ τὰ μεγάλα βλαχοχώρια τῆς Πίνδου, ἐνῶ προφορικὲς μαρτυρίες νοτιώτερα ἀναφέρουν, ὅτι οἱ πρῶτοι οἰκισμοὶ τῶν ὄρεινῶν εἶχαν κτισθεῖ ἐπὶ φραγκοκρατίας ἢ καὶ νωρίτερα κατὰ τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομές· Φράγκοι καὶ Σταυροφόροι, τὸ πρῶτο πού ἔκαναν, ὅταν πατοῦσαν ἑλληνικὸ ἔδαφος, ἦταν τὸ κλείσιμο τῶν σχολείων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὸ βίαιο βάπτισμα τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ὡς Καθολικῶν. Οἱ Ἕλληνες δὲν τὸ δέχονταν ἢ τὸ ἀνέχονταν προσωρινά, ὅποτε, ὅταν εὔρισκαν εὐκαιρία, πήγαιναν μὲ τὶς οἰκογένειές τους στὸν Παρνασσὸ καὶ στὰ ἄλλα ψηλὰ βουνά κι ἐκεῖ στὶς ἐκκλησίες τῶν χωριῶν ἢ στὰ μοναστήρια τελοῦσαν ὅλα τὰ θεῖα μυστήρια πού ἐκκρεμοῦσαν σὲ κάθε οἰκογένεια, δέκα γάμοι, σαράντα κηδεῖες, τριάντα βαφτίσια καὶ

ἐπέστρεφαν στίς ἐστίες τους, ὅπως καταγράφουν πολλοὶ ἱστορικοί, ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας καὶ ἄλλοι.

Κάπου ὅμως πρὸς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ μας ἦταν γεγονός, ἂν πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶχαν ἐμφανισθεῖ νωρίτερα ἐπὶ ρωμαϊοκρατίας καὶ φραγκοκρατίας. Ὅποιος ἔχει περπατήσει στὰ βουνά, ἔχει παρατηρήσει, ὅτι ἀπὸ κάποιο ὑψόμετρο καὶ πάνω, γύρω στὰ ἑξακόσια μὲ ἐπτακόσια μέτρα, καὶ μὲ συνθῆκες ἱκανῆς προστασίας τους, σὲ κάθε μικρὸ ὄροπέδιο, λάκκα, μερικῶν ἑκατοντάδων στρεμμάτων, ἢ πλάτωμα, βρῖσκει κι ἓνα πέτρινο ἀλῶνι, ἢ καὶ δύο, ἂν ἡ ἔκταση εἶναι μεγαλύτερη καὶ τὸ ἔδαφος κατάλληλο· γύρω του βλέπει καὶ τὰ πεζούλια, ὅπως καὶ στὰ νησιὰ καθαρώτερα, γιὰ τὴν συγκράτηση τοῦ ἐδάφους, ἀμφιθεατρικὰ κτισμένα, καὶ σὲ κάποια ἄκρη χαλάσματα σπιτιῶν, τὸ Παληοχώρι, πὺ λένε σὲ κάθε περιοχὴ. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια τὰ καλλιεργοῦσαν τὰ χωράφια αὐτά· ἡ προφορικὴ παράδοση τὰ μνημονεύει. Αὐτὲς οἱ ἐκτάσεις προσέφεραν τὰ τρόφιμα, γιὰ τὴν ζωὴ τῶν ὄρεινῶν κι ἴσως ὄχι μόνο, ὅποτε ἄξιζε τὸν κόπο, ἢ τεράστια γιὰ τὴν ἐποχὴ τους δαπάνη τῆς κατασκευῆς τους. Παράξενο, ἢ ἀριστερόστροφη ἱστορικὴ μας προσέγγιση, νὰ ἀγνοεῖ, ὅσα βρῖσκονται μπροστὰ στὰ πόδια μας καὶ σκοντάφτουμε πάνω τους, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρεῖ βαθυστόχαστες ἀναλύσεις, κατὰ τὰς ἐξ Ἑσπερίας νεωτέρας θεωρίας...

Ὁ καπεταν Ζηῆδρος στὸν Ὀλυμπο εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν αὐτονομία μεγάλης περιοχῆς του μὲ τὰ πέντε βιλαέτια, τὴν πρώτη στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, καὶ ἀπόγονό του τὸν Γεωργιάκη Ὀλύμπιο τοῦ 1821, ἐνῶ ὁ Διονύσιος ὁ σκυλόσοφος, Μητροπολίτης Λαρίσης, γύρω στὰ 1600, κηρύσσει δύο ἐπαναστάσεις στὴν Ἑπειρο, ὅπου καταλαμβάνει καὶ τὰ Γιάννινα, μὲ πρωτοπαλίκάρό του τὸν Ντελῆ παπᾶ, τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὄρεινῶν, μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν μικρῶν κοιλάδων ἢ ὄροπεδίων, τὴν ἀξιοποίηση τῆς κτηνοτροφίας καὶ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν οἰκοτεχνία καὶ βιοτεχνία, μὲ τὶς γυναῖκες πρῶτες νὰ ὑφαίνουν τὰ μάλλινα καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο, πέραν τῶν οἰκιακῶν τους ἀναγκῶν, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀργυροχρυσοχοϊᾶ· δὲν χρειάζεται λεπτομερῆς παρουσίαση τῆς οἰκονομικῆς τους ἀναπτύξεως, παρὰ μόνο ἡ κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ τῆς διάσταση. Εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Λουδοβίκου ἰδ' πρῶτος προμηθευόταν μεγάλο μέρος τοῦ ρουχισμοῦ του ἀπ' τὰ ὄρεινὰ τῆς Πίνδου, ἐνῶ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει κι ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων συνεταιρισμῶν, πάντα σὲ ὄρεινὲς καὶ ἡμιορεινὲς περιοχές· ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Θεσσαλονίκη στὴν προεπαναστατικὴ μας περίοδο παρουσιάζει παραστατικὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιση προϋποθέτει, ὅπως σὲ κάθε χώρα, τὶς σταθερές της, ἀσφάλεια τῆς περιοχῆς, ὑγιεῖς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ θρησκευτικῆς καὶ σχετικῆς ἔστω πολιτικῆς ἐλευθερίας, καθὼς καὶ διασφάλιση τῆς διαθέσεως τῶν προϊόντων τους· οἱ κλέφτες, μὲ τοὺς ἀρματωλοὺς μαζί, ἐξασφάλιζαν τὶς ἡρεμὲς συνθῆκες καὶ τὴν ἀποτροπὴ τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων, ὅπως καὶ ἀνετεὲς ἐσωτερικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, μὲ τὴν ἐκλογή τῶν δημογερόντων ἢ προεστῶν καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη τέλεση τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῶν ἑορτῶν, χριστιανικῶν καὶ παραδοσιακῶν, βακχικῶν πρωτίστως. Ταυτοχρόνως ὅμως εἶχαν στὴν διάθεση τῶν κοινοτήτων τὰ μέσα μεταφορᾶς τῶν προϊόντων τους, τοὺς ἡμιονηγούς, μὲ τὰ καραβάνια τους, τοὺς ἀγωγιάτες· οἱ σχέσεις τῶν κυραντζήδων μὲ τοὺς κλέφτες ἦταν στενώτατες, καλύτερα, μᾶλλον ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό, καθὼς εὐκόλα περνοῦσαν ἀπ' τὴν μία ἀποστολὴ στὴν ἄλλη· οἱ ἀγωγιάτες στὶς μεγάλες μεταφορὲς, ἐβδομάδων ἢ μηνῶν, ἀπ' τὴν Πίνδο καὶ τὸν Ὀλυμπο στὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις, πάντα συνοδεύονταν ἀπὸ μερικοὺς κλέφτες, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἄλλες συνθῆκες, πού δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀρματωμένοι, ἀλλὰ εἶχαν ἀποστολὴ τους τὴν προστασία τῆς ἐφοδιοπομπῆς, ἂν καὶ σὲ καταστάσεις συγκρούσεων ὅλοι οἱ κυραντζήδες ἔπαιρναν τὰ ὄπλα τους.

Ἡ κοιτὶς τῶν θεσμῶν αὐτῶν, συνεταιρισμῶν καὶ μεταφορῶν, ἦταν, κατὰ τὴν παράδοση, τὸ τσελιγκάτο, μὲ τὶς ρίζες του στὴν ἀρχαιότητα, στὶς ἀναφορὲς γιὰ τὰ χειμάδια, πού ἔγιναν χειμαδεῖα στὸ Βυζάντιο καὶ χειμαδιὰ στὴν νεώτερη ἐποχὴ μας· τὸ τσελιγκάτο, ἄγνωστο τουλάχιστον σὲ μένα, τὸ πῶς ἀποκαλοῦταν στὴν ἀρχαιότητα –ἐπειδὴ ἡ λέξη προέρχεται ἀπ' τὴν σλαβικὴ, τσελίνκ, βοσκός-, ἦταν ἡ μήτρα ἀπ' τὴν ὁποία πήγασαν οἱ δύο ἄλλοι θεσμοί, τῶν κυραντζήδων καὶ τῶν συνεταιρισμῶν· πέραν τῆς λέξεως χειμάδιον δὲν ἐντόπισα ἄλλη ἀναφορὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν μετακινουμένων κτηνοτρόφων στὴν ἀρχαιότητα, ἐνῶ διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τοὺς ἀγωγιάτες. Κατὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Ἀσία ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε κανονίσει καὶ κάθε τρεῖς μῆνες ἀναχωροῦσε ἐφοδιοπομπὴ ἀπ' τὴν Πέλλα πρὸς αὐτόν, ὅπου τὸν εὗρισκε -τότε ἦταν τρεῖς μῆνες ἡ διαδρομὴ τῶν πεζοπόρων ἀπ' τὴν Ἰωνία μέχρι τὰ Σοῦσα κι ἄλλους τόσους μέχρι τὰ σύνορα τῶν Ἰνδιῶν-, ἐνῶ τὸ ἴδιο γινόταν ἀναχώρηση, κάθε τρεῖς μῆνες, ἄλλης ἐφοδιοπομπῆς ἀπ' τὴν στρατιὰ του πρὸς τὴν Μακεδονία· πέραν τῆς ἀσφαλείας πού εἶχε προβλέψει γιὰ τὶς κατακτημένες περιοχές, εἶχαν καὶ τὰ δικά τους μέσα προστασίας οἱ ἐφοδιοπομπές, καθὼς δὲν περιελάμβαναν μόνο στρατιῶτες ἢ ἀπομάχους, ἀλλὰ καὶ τεχνίτες, θεατρانθρώπους, μορφωμένους καὶ τεχνικούς, καὶ ἐμπόρους καὶπραμματευτάδες καὶ πόρνες καὶ κάθε καρυδιάς καρῦδι. Οἱ μεταφορὲς αὐτὲς συνεχίσθηκαν καὶ στὸ Βυζάντιο, καὶ κατὰ τὶς ξένες κατακτήσεις, φραγκοκρατία καὶ τουρκοκρατία.

Ἡ νομικὴ μορφή τῶν ἀνεξαρτήτων ἐφοδιοπομπῶν, ὅσων δηλαδή δὲν ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῶν βασιλέων ἢ τῶν πόλεων, ἀλλὰ ἐκεῖνες τοῦ ἐμπορίου, ἦταν ἀκριβῶς ἢ ἴδια μὲ αὐτὴ τῶν τσελιγκάτων, παραλλαγή ἢ μίμηση τῶν συνεταιρισμῶν, ἢ μᾶλλον καλύτερα ἀντιστρόφως· πάντα ὑπῆρχε ὁ ἀρχικυραντζῆς, ὅπως ὁ ἀρχισέλιγκας, καὶ μετὰ οἱ ἄλλοι μὲ τὰ ζῶα τους, ἐνῶ τὰ ἔσοδα ἐκ τῆς μεταφορᾶς ἢ καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἐπειδὴ στὴν ἐπιστροφή πάντα μετέφεραν κάποια πραμμάτεια, μοιράζονταν ἀναλόγως πρὸς τὰ ζῶα καὶ τὴν προσωπικὴ ἐργασία ἐκάστου· πολλές φορές ὁ ἀρχικυραντζῆς ἦταν ἄνθρωπος τοῦ ἀρχισέλιγκα πού εἶχε ὑπὲρ εὐθύνη του καὶ τὰ ζῶα του, μὲ τοὺς βοηθοὺς του. Τὸ ἀνάλογο ἀκριβῶς πού γινόταν καὶ στὸ τσελιγκάτο, ὅπου ἀρχισέλιγκας ἦταν ὁ πιὸ δυναμικὸς τῆς ομάδος κι ἂς μὴν εἶχε τὸ περισσότερο βίος, ἀλλὰ κάλυπτε τὶς ἀνάγκες ἀσφαλείας κατὰ τὶς μετακινήσεις, τὶς ἐπαφές μὲ τὶς ἀρχές, τοῦ ἐμπορίου κι ἔπαιρνε πάντοτε στίς μετακινήσεις, ὅσες χῆρες ἢ φτωχοὺς τοῦ τὸ ζητοῦσαν γιὰ τὴν διαδρομὴ, παρέχοντάς τους καὶ τὴν διατροφή, διαφορετικὰ ἔχανε τὸ κύρος του. Τὰ οἰκονομικὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή ὀργανώσεως τοῦ συνεταιρισμοῦ, μὲ ἄμεση κοινωνικὴ διάσταση. Δὲν γίνεται ἐξαντλητικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος, παρὰ γενικὲς ὀργανικὲς γραμμὲς τοῦ μόνο, γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν θεσμῶν αὐτῶν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία· ἡ οἰκογενειακὴ καὶ ἡ τοπικὴ παράδοση προστίθενται ὡς πηγές μας.

Οἱ συνεταιρισμοὶ ἀνεδύθησαν ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς· σταδιακὰ, στὴν πώληση τῶν πρώτων ὑφαντῶν τῶν γυναικῶν στίς πόλεις καὶ στὰ χωριά τοῦ κάμπου καὶ στὴ συνέχεια, ὅσο εὔρισκαν νέες ἀγορές, αὐξάνονταν καὶ ἡ παραγωγή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη ὀργανώσεως τῆς μαζικῆς μορφῆς τῆς μὲ τοὺς κατάλληλους θεσμοὺς· ἄλλωστε, γιὰ αἰῶνες ἦταν συγκοινωνοῦντα δοχεῖα τὰ τσελιγκάτα καὶ οἱ κυραντζῆδες μὲ τὰ ὑφαντουργικὰ προϊόντα τῶν κοινοτήτων, μαζί μὲ τὰ γαλακτοκομικὰ καὶ τὰ ἀργυροχρυσοχοϊκὰ στὴν συνέχεια. Οἱ συνεταιρισμοὶ εἶναι αὐτοφυῆς θεσμὸς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ μᾶλλον σὲ ὅλα τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια καὶ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ γι' αὐτὰ δὲν ἔχουμε σαφῆ ἀναφορὰ, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀγνοοῦμε ἐμεῖς· ἡ μελέτη τους μᾶς ὀδηγεῖ στὸν τέταρτο, προεπαναστατικὸ θεσμό, ἀκριβῶς ἴδιον, τοὺς συντροφοναῦτες στὰ ναυτικὰ νησιά μας, μὲ προέκτασή του τὸν ἐφοπλισμὸ μέχρι τὶς μέρες μας.³ Ὁ Κωνσταντῖνος Καραβίδας, ὁ καλύτερος ἐρευνητὴς τῶν ἀγροτικῶν μας προβλημάτων τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἐπιχειρεῖ ἐξαιρετικὴ παρουσίαση

³ Τρύφωνος Π. Κωνσταντινίδου, πλοιάρχου Β.Ν, καθηγητοῦ Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων, «Καράβια, καπεταναῖοι καὶ συντροφοναῦται, 1800-1830», Ἔκδοσις Ἱστορικῆς Ὑπηρεσίας, Β.Ν, Αθήναι, 1954, σελ. 60, ὑπόσημ.

τοῦ θεσμοῦ τῶν τσελιγκάτων, ἐνῶ κάνει καὶ ἀναφορὰ στὶς συνάφειές τους μὲ τοὺς συνεταιρισμούς, Ἀμπελακίων, ὄρεινῶν, *Μαδεμοχωρίων* καὶ τοὺς συντροφοναῦτες στὰ νησιά⁴. ἐνδεικτικὰ γίνεται ἡ ἀναφορά, διότι δὲν εἶναι ἀντικείμενό μας ἡ ἐξονυχιστικὴ μελέτη τῶν θεσμῶν αὐτῶν, ἀλλὰ ἡ συμβολή τους, εἴπαμε, στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ μας. Ὅπωςδήποτε στὸν μεσοπόλεμο, ἡ κύρια ἀπασχόληση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τῆς γεωργίας, μετὰ τὶς ριζικὲς ἀνατροπὲς τῆς στήν ἐκρηκτικὴ ἐκείνη περίοδο. Ἡ ἐμφάνιση τῶν θεσμῶν αὐτῶν στὶς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὅσες εἶχαν κατακτήσει ἀρκετὲς ἐλευθερίες οἰκονομικῆς ὀργανώσεως καὶ πολιτικῆς δράσεως, ἀναδυθεῖσες ὅλες στὰ πλαίσια τῶν κοινοτήτων, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖα· ἡ ἐπικοινωνία τῶν περιοχῶν ἦταν συνεχῆς καὶ ζωντανή, μὲ παράκαμψη τῶν πεδινῶν, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ Τοῦρκοι. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι τὰ *καλντερίμια* τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου, μεταξὺ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸν ὄρεινῶν του ὄγκων, ὀδηγοῦσαν ἀπ’ τὸν Ὀλυμπο στὴν Ὀσσα, μετὰ παρέκαμπταν τὴν Λάρισα, κατ’ ἐξοχὴν *τουρκόπολη* τῆς Θεσσαλίας, καὶ συνέχιζαν, ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς πρόποδες τῶν *Κυνὸς Κεφαλῶν* καὶ στὰ *Φάρσαλα*, μὲ διακλάδωση πρὸς *Καρδίτσα* καὶ *Τρίκαλα* καὶ πάλι στὰ ριζὰ στὸν *Τύρναβο*, στὴν *Τσαριτσάνη* καὶ στὸν Ὀλυμπο πίσω. Ἔχει πρακτικὴ σημασία ἡ διαδρομὴ αὐτή, ἐπειδὴ σῶζονταν τὰ *καλντερίμια* αὐτὰ στὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες καὶ τὰ εἶδαμε μὲ τὰ μάτια μας...

Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν μεταξὺ τους συντηροῦσε, ὡς συνέχεια, τὴν ζωντανὴ σύνδεση τῶν κατοίκων τους, ὡς Ἑλλήνων, κατὰ τῶν ὅποιων βαρβάρων κατακτητῶν· μὲσω αὐτῆς καὶ δι’ αὐτῆς διατηροῦσαν τὴν σταθερὴ πεποίθηση, ὅτι τὸ γένος εἶναι ὀλοζώντανο καὶ *θαρραλέο* καὶ στὶς χειρότερες στιγμὲς τῆς δουλείας του, ποὺ οὐδέποτε κάλυπτε τὰ ψηλὰ βουνά. Μαρτυρία αὐτῶν ἔχουμε, τὴν *κινητικότητα* τῶν κλεφτῶν, ἀπ’ τὸ ἓνα βουνὸ στὸ ἄλλο, τὶς μετακινήσεις τῶν δασκάλων, ἀπ’ τὴν μία περιοχὴ στὴν ἄλλη, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἐμπορίου, τὴν ἀξιοποίηση τῆς οἰκοτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας καὶ τὴν ἀλληλοσύνδεση τῶν ἀγόνων νησιῶν μὲ τὰ ὄρεινά. Ἡ Ὑδρα καὶ οἱ Σπέτσες εἶχαν κατοικηθεῖ ἀπὸ Ἀρβανίτες τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς, μᾶλλον δεκατοπέμπτο, δεκατοέκτο αἰῶνα, ὡς βοσκοὶ συνήθως τῶν ἀπέναντι τσελιγκάτων· τὰ *Ψαρά* ὅμως εἶχαν κατοικηθεῖ τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀπὸ *Ἡπειρώτες φυγάδες*, σὲ κάποιους τούρκικους διωγμούς. Ἀπόδειξη τοῦ τελευταίου γεγονότος εἶναι ἡ *οἰκογένεια Κανάρη*, ἀπ’ τὴν ὁποία, ἓνας κλάδος διέφυγε πρὸς τὰ νησιά, τὰ *Ψαρά* συγκεκριμένα, ἀπ’ τὸν ὁποῖο

⁴ Κ.Δ. Καραβίδα, «Ἀγροτικά», σελ. 45-48, κ. ἐ. ἐκδόσεις, Παπαζήση, Αθήναι, 1974.

κατάγεται ὁ μπουρλοτιέρης τοῦ 1821, κι ἕνας ἄλλος βρῆκε διέξοδο στήν *Ἰταλία*, κι ἀπό κεῖ στήν *Γερμανία*, μέ τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀντικατασκοπίας τοῦ *Χίτλερ*, φὸν Κανάρη ἀπόγονό του.

Ἡ ὀλοζώντανη αἴσθηση τῆς ἐνότητος τοῦ γένους χαρακτηρίζει τὰ γραπτὰ ὄλων τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, ἀλλὰ διέπει καὶ τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ '21· ἡ ἀπονομὴ τῶν διαφόρων τίτλων, κυρίως τοῦ ἀρχιστρατήγου ἢ τοῦ στρατηγοῦ ἀπ' τὴν κεντρικὴ διοίκηση ἦταν τὸ κριτήριο γιὰ τὴν ἀποδοχὴ του ἀπὸ ὄλους. Παράδειγμα, ὁ *Μᾶρκος Μπότσαρης*, μποροῦσε νὰ σκίσει τὸν διορισμὸ τῆς ἀρχιστρατηγίας *Δυτικῆς Ἑλλάδος* -ἐπειδὴ ἦταν ὁ *Μᾶρκος* καὶ μόνο-, καὶ νὰ ξεκινήσει μέ τοὺς *Σουλιῶτες* του κατὰ τῶν *Τούρκων* στήν *Εὐρυτανία*, ὅπου βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο· τὸ 1822, ὁ *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, μετὰ τὴν συντριβὴ τοῦ *Δράμαλη*, ἐξασφάλισε τὸν τίτλο αὐτὸν κι ἔγινε ἀποδεκτὸς ἀπὸ ὄλους· ἕναν χρόνο μετὰ, στὸν πρῶτο ἐμφύλιο πόλεμο, δὲν εἶχε κανέναν τίτλο, κι ἡ συστράτευση μαζί του ἦταν πολὺ ὀλιγώτερη. Ὁ *Γεώργιος Καραϊσκάκης* περιμένε *ἑβδομάδες* τὸ χαρτί, μετὰ τὴν ἔξοδο τοῦ *Μεσολογγίου*, κι ὅταν τὸ πῆρε ξεκίνησε, μόνο μέ μερικὲς δεκάδες ἄνδρες, ἀλλὰ συνάθροισε μετὰ τὴν *μεγαλύτερη* στρατιὰ τοῦ *Ἀγῶνα*, *ἑπτὰ χιλιάδων* πολεμιστῶν. Χωρὶς τὸ χαρτί δὲν συγκεντρώνονταν τόσο πολλοί...

Οἱ καπεταναῖοι καὶ οἱ ναυτικοὶ σκοτώνονταν μεταξύ τους κι ἀδελφώνονταν μετὰ, ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ζωὴ τους τετρακόσια χρόνια, ἀλλὰ τὴν *βαθειὰ ριζωμένη αἴσθηση* τοῦ γένους καὶ τοῦ *ἐνιαίου ἀγῶνος* τὴν τιμοῦσαν, ὅσο τὴν *πατρίδα* καὶ τὴν *θρησκεία*· ὅσοι ἔχουμε *μεγαλώσει* μέ τις παραδόσεις μας στὰ χωριά μας, τὰ ζήσαμε αὐτά, *πολυτραγουδισμένα* στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Ἡ *βαθύτατα ριζωμένη αἴσθηση* τῆς ἐνιαίας διοικήσεως εἶναι ὁ *πέμπτος* *συνεκτικὸς κρίκος* τῶν ἐπαναστατημένων *Ἑλλήνων*...

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀπαρχῆς τῶν θεσμῶν αὐτῶν εἶναι ἄλλο ἀντικείμενο μελέτης, πέραν τῶν τωρινῶν μας διερευνήσεων· ἓνα ὅμως εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο, τὰ τσελιγκάτα καὶ οἱ ἀγωγιάτες συνέχισαν τὴν παράδοση ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα, προσαρμόζοντας τὴν ὀργάνωσή τους μετὰ τὴν διαφυγὴ μας στὰ ψηλὰ βουνά, ἀπ' τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση πρῶτα· πάντως στὴν Μικρὰ Ἀσία ἄρχισαν ἀπ' τὴν παράδοση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στοὺς Πέρσες, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειο εἰρήνη, διακόσια εἴκοσι χρόνια πρὶν, ὅπως γράφει εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» τοῦ ὁ Ἰσοκράτης, καὶ ἀναφέραμε ἤδη, καθὼς ἰχνηλατοῦμε τὰ δυσκολοπάτητα μονοπάτια τῆς ἱστορίας μας. Ἡ ὀργανωτικὴ μορφή τῶν θεσμῶν αὐτῶν εἶναι ἓνα θέμα καὶ ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ καὶ νοοτροπία τῶν συμμετεχόντων, ὁ λόγος τους, δηλαδὴ καὶ ἡ λαλιά τους, δεύτερο· ἡ ὀργανωτικὴ δομὴ μᾶλλον ἔμεινε ἡ ἴδια, ὅπως φαίνεται στὴν παράδοσή τους, χωρὶς ἄλλες παρεμβάσεις, ἀλλὰ ἡ πεποίθησή τους, ὅτι εἶναι Ἕλληνες ἦταν αὐτονόητη καὶ αὐτοὺς εἶχαν ὡς ἀναφορὰ τους, οἱ οἰκογένειες καὶ οἱ τσοπάνηδες, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ καμπίσιοι, μὲ τὶς ρίζες τους στοὺς πρώτους κλέφτες καὶ ἀρματωλοὺς.

Ἄς μὴν ξεχνᾶμε καὶ κάτι ἄλλο, καθοριστικὸ γεγονός τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὅπως καὶ ὄλων τῶν λαῶν· οἱ διάφοροι λοιμοὶ ἔπλητταν κυρίως τὰ πεδινά, καθὼς ἐκεῖ οἱ συνθηκῆς διαβιώσεως καὶ ὑγιεινῆς ἦταν ἄθλιες, ἐνῶ τὰ ὄρεινὰ εἶχαν ἀρκετὴ καθαριότητα, μαζὶ μὲ τὸ γάργαρο νερὸ καὶ τὸν ὑγιεινὸ ἀέρα· τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα εἶναι σαφέστατα, μὲ πολλὲς τὶς περιπτώσεις πλήρους ἐξαφανίσεως τῶν πληθυσμῶν τῶν κάμπων, ὅπως τῶν Κονιάρων τῆς Θεσσαλίας τὸν δέκατο ἔβδομο αἰῶνα, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται οὐδεὶς ἢ ἐλάχιστοι μὲ δραματικὲς ἐπιπτώσεις στοὺς ἡμιορεινοὺς καὶ ὄρεινοὺς οἰκισμοὺς. Κάτι ἀντίστοιχο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ νησιά, ὄχι τόσο στὸ θέμα τοῦ λοιμοῦ, ὅσο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ κατοικίας· λόγῳ τοῦ φόβου τῶν πειρατῶν, μᾶλλον μετὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν ἀπ' τοὺς Ρωμαίους, οἱ κάτοικοί τους ἀποσύρθηκαν στὰ ὄρεινά τους, τὴν γνωστὴ συνήθως ὡς Χώρα, ἐνῶ χρησιμοποιοῦσαν τὸ λιμάνι, τὸ Βαθὺ λεγόμενον, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον.

Ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν νησιωτῶν ἦταν σχεδὸν ὁ ἴδιος, μὲ παρόμοια ἤθη, ἔθιμα καὶ παραδόσεις, ἐνῶ διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν πεδινῶν, τῶν καμπίσιων, τὸ ἔχουμε ἀναφέρει πολλὰ φορὲς· εἶχαν διαπιστώσει οἱ Ἕλληνες, ἀπ' τὸν τέταρτο αἰῶνα τὴν διαφορὰ τῆς νοοτροπίας, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅταν ὁ Ἰσοκράτης περιγράφει τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τους καὶ πάλι στοὺς Πέρσες, μὲ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, ὅπως προαναφέραμε·

ὅσοι παρέμειναν στὰ πεδινὰ κι ἐδέχθησαν τὴν δουλεία ἀπετέλεσαν προηγούμενο καὶ γιὰ τὶς ἐπόμενες γενιές, συνήθισαν κληρονομικὰ στὸ δουλικὸ ἦθος καὶ καταγράφεται αὐτὸ ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς.

“Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς δίδει τὴν ἄριστη περιγραφή τῆς ἐκπτώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ δουλείας: «ἐν γὰρ δὴ τοῖς πρὸ ἡμῶν χρόνοις ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ προπηλακιζομένη καὶ δεινὰς ὕβρεις ὑπομένουσα κατελύετο, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο τελευτῆς ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι κατ’ ὀλίγον, ἐπὶ δὲ τῆς καθ’ ἡμᾶς ἡλικίας μικροῦ δεήσασα εἰς τέλος ἠφανίσθαι. ἑτέρα δὲ τὶς ἐπὶ τὴν ἐκείνης παρελθοῦσα τάξιν, ἀφόρητος ἀναιδεῖα θεατρικῆ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετελληφνῦια ἐλευθερίου, λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν, οὐ μόνον ἐν εὐπορίᾳ καὶ τρυφῇ καὶ μορφῇ πλείονι τῆς ἑτέρας διῆγεν, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προστασίας τῶν πόλεων, ἃς ἔδει τὴν φιλόσοφον ἔχειν, εἰς ἑαυτὴν ἀνηρτήσατο καὶ ἦν φορτικὴ τὶς πάνυ καὶ ὀχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε γενέσθαι τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις».⁵

Μακρὰ ἢ παρεκβολή, ἀλλὰ ἄκρως ἀπαραίτητη· ὁ Διονύσιος ζοῦσε στὴν Ρώμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ὡς σοφὸς ἀλλὰ μαζὶ καὶ γραικύλος περισσότερο· περιέγραφε τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παιδεία, ἀλλὰ μὲ τὴν συγνωστὴ τάση ἐξωραϊσεως τῆς τελευταίας. Πρὸς τὸν προστάτη του Μαικήνα εὐγενῆ Ἀμμαῖο ἀπευθύνεται· περιγράφει, ὅμως, τέλεια τὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἰς ἀπραγμοσύνην καὶ ἀχρειότητα καὶ κυνισμόν· παρουσιάσθηκε τότε ἡ ἀναβίωση τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς στὴν ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου καὶ πολὺ μακρὰν τῆς ἰσηγορίας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Μᾶς λέει ὁ Διονύσιος, ὅτι, «στοὺς προηγουμένους ἀπὸ ἐμᾶς χρόνους ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ, κάτω ἀπ’ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ ὄσας δεινὰς ὕβρεις ὑπέμεινε ἐξαφανιζόταν, ὅποτε ἀρχῆς γενομένης μὲν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο ἄρχισε ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι ὀλίγον κατ’ ὀλίγον, κατὰ δὲ τὴν δική μας ἐποχὴ ὀλίγον ἔλειψε τοῦ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως· κάποια ἄλλη δὲ κατέλαβε τὴν θέση τῆς, ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος θεατρικῆ ἀναιδεῖα, ἢ ὁποῖα δὲν εἶχε σχέση οὔτε μὲ

⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 22. κ. ἐ. ἀπὸ, Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς, «Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων», κεφ. 1, μετάφραση δική μου, , «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 15, κ. ἐ., καὶ σελ. 10, καὶ «Ἀπ’ τῆ μουσικῆ στῆ γραμματικῆ», σελ. 15 κ. ἐ. καὶ «Ἡ εὐαίσθησις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 43, κ. ἐ.

τὴν φιλοσοφία οὐτε μὲ οἰαδήποτε ἄλλη ἐλεύθερη παιδεία, ὑπογείως καὶ ὑπὸ πλήρη παράκρουση, λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν ὄχλων, ὄχι μόνον σὲ ἐπαρκῆ εὐπορία καὶ τρυφή καὶ ἐμφάνιση καλυτέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διαβιοῦσε, ἀλλὰ ἀπολάμβανε καὶ τὶς τιμὲς καὶ τὴν προστασία τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἔδει ἔχειν ἢ φιλόσοφος ῥητορική, καὶ ἀνηγορεύθη μόνη τῆς εἰς δεσπόζουσας θέσιν, ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορική, καὶ ἦταν ὑπερβολικὰ φορτικὴ καὶ ἐνοχλητικὴ καὶ στὸ τέλος τῆς κατήντησε καταστῆσαι τὴν Ἑλλάδα ὁμοία μὲ τὶς ἄσωτες καὶ κακοδαίμονες οἰκίαις».

Ἄλλο παράδειγμα, ὁ Φιλόστρατος ἔζησε τὸν τρίτον μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀναφέρεται, στὸ «Βίοι τῶν σοφιστῶν», στὴν ζωὴ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸν δεύτερον αἰῶνα: «ἢ μεσογαία» ἔφη «τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι, οἱ μὲν γὰρ ἐν τῷ ἄστυ Ἀθηναῖοι μισθοῦ δεχόμενοι Θράκια καὶ Ποντικὰ μειράκια καὶ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν βαρβάρων ξυμμερικῶτα παραφθείρονται παρ' αὐτῶν τὴν φωνὴν μᾶλλον ἢ ξυμβάλλονταί τι αὐτοῖς ἐς εὐγλωττίαν, ἢ μεσογαία δὲ ἄμικτος βαρβάρους οὕσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει».⁶ Τὸ σχόλιο γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀγαθίωνα, φίλο τοῦ Ἡρώδου, στὴν ἐποχὴ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, δηλαδὴ κατὰ τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων, τὴν πλέον φιλελληνικὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν τὸ κλεινὸν ἄστυ ἦταν τὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὁλοκλήρου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἄλλων, τῶν «βαρβάρων» πλημμύριζαν αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ξένους, μὲ τὰ λεφτὰ τους καὶ τὶς συνήθειές τους καὶ τὰ «τρισβάρβαρα ἑλληνικά των». «Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς, λέει ὁ Ἀγαθίων, βρίσκει κανεὶς σχολεῖον τῆς σωστῆς ἑλληνικῆς· διότι οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ἐπειδὴ ἐπ' ἀμοιβῆ δέχονται νεαροὺς ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ τὸν Πόντον καὶ ἀπὸ ἄλλα βαρβαρικὰ ἔθνη ὑφίστανται τὴν παραφθορὰ τῆς γλώσσης των περισσότερο, παρὰ συμβάλλουν αὐτοὶ στὴν εὐγλωττίαν· ἢ μεσογαία ὅμως ἐπειδὴ εἶναι ἄμοιρος βαρβαρικῶν ἐπιδράσεων διατηρεῖ καθαρὸ τὸν λόγον τῆς καὶ ἢ γλῶσσα τῆς τὴν γνήσια ἀτθίδα ἀποψάλλει». Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Φιλοστράτου ἰσχύουν καὶ στίς μέρες μας μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν ἀμερικανόθρεπτων καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς βάρβαρης γλώσσας τους στὴν καθημερινή μας ζωὴ καὶ στὴν ἐκπαίδευσιν τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία”...

Ὁ Φιλόστρατος μᾶς περιγράφει τὸ τί γινόταν στίς ἑλλαδικὰς χώρας, κατὰ τὴν πλέον εἰρηνικὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας· οἱ κάτοικοι τῆς Μεσογαίας ἦταν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ὅπως συνέχισαν οἱ ὀρεινοὶ καὶ ἡμιορεινοὶ, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι τῆς ἐποχῆς τους, ἦταν προάγγελοι τῶν πεδινῶν. Τὰ δύο ρεύματα τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι

⁶ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, «Ὁ κερσὸς ἱμάς», σελ. 44 καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος, σελ. 34, κ.έ.

εὐδιάκριτα καὶ δὲν παραγράφονται μὲ τίποτε, ὅπως ἐπιθυμοῦν διακαῶς οἱ ἱστορικοὶ τῆς μεταπολιτευτικῆς καὶ ἀτλαντοκομμουνιστικῆς περιόδου· ἡ διαφορὰ ἐστιάζεται στὸν λόγο, τὸν προφορικό μας καὶ τὸν μουσικό μας, στὴν ῥητορική, στὴν ἐκφορὰ, ἀδομένῳ καὶ μὴ ἀδομένῳ λόγῳ, κατὰ τοὺς προγόνους μας, ὅπως τὰ γνώριζαν ἄριστα αὐτοί· φαίνεται ὀλοκάθαρα ὅμως, μέσα ἀπ’ τὰ γραπτὰ τους, ἡ θλίψη τους γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἡ νοσταλγία καὶ ὁ διακαῆς πόθος τους γιὰ ἀναβίωση τοῦ ἐλευθέρου πολιτικοῦ λόγου τῆς φιλοσόφου ῥητορικῆς.

Πρόσθετη ἀπόδειξη συναντᾶμε στὸν Πλούταρχο, τὴν ἴδια περίπου ἐποχή· εἰς τὰ «Ἠθικά» του, τὴν ἔκφραση τοῦ πόνου του γιὰ τὴν κατάπτωση τῶν Ἑλλήνων: Ὁ Πλούταρχος προβαίνει σὲ παραπλήσια παρατήρηση: “«πρόσεστι δ’ ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἦθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ’ οἱ μὲν αὖστηροὶ καὶ χαρίεντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ’ ἄνδρῳ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ’ ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ’ ἄν, εἰ τὸ πᾶμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης».⁷ Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ στὸ ἔβδομο βιβλίον καὶ ὄγδοο πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον», ἐξετάζει τίς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἦθος. «Προστίθεται λέει στοὺς δραματικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἐρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὖστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήεια, ἠθικὴ διαγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδή, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνδρῳ καὶ μὲ τρύπια τὰ ὦτα λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῆ νοοτροπία, δι’ ἀπειροκαλίαν, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιο γένος, ἐξεδιώχθησαν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης», καταλήγει διὰ στόματος Διογενιανοῦ. Γιὰ τὴν ἐποχὴ του μιλάει ὁ Πλούταρχος εἰς τὰ «Συμποσιακά» του· λέει ὅτι τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου εἶναι δυνατόν νὰ διατηρηθεῖ μόνο σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ἀνεξαρτήτως τῶν μεγίστων νόμων τοῦ Πλάτωνος. Τὴν προσωπικὴ τους σφαιρὰ ζωῆς προστάτευαν οἱ χαρίεντες.”

⁷ Ὅρα, Πλούταρχου, «Συμποσιακά», βιβλ. Ζ', κεφ. η', παρ. 1, (711γ), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις». «Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 41, κ. ἐ, καὶ «Ἀπ’ τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σ. 7, κ. ἐ.

Ὁ ἴδιος πόθος καταγράφεται καὶ εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὴν ἔμφασή τους εἰς τὸν ἀρμονικὸ ἀδόμενο λόγο, εἰς τὴν ὑμνωδίαν τῆς Ὁρθοδοξίας· ἀπ’ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα μέχρι τὸν Μέγα Βασίλειο, τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδό, τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, τὸν πατριάρχη Φώτιο, τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο, Ἰωάννην Κουκουζέλη, Πέτρο Πελοποννήσιο, ἑκατοντάδες ἄλλους, ὅλοι τους ἐξέφραζαν τὸν ἐνιαῖο ἀδόμενο ἀρμονικὸ λόγο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης -καθὼς ὁ μὴ ἀρμονικὸς εἶναι ἀνάρμοστος καὶ προσήκει, εἰς τοὺς ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ἔχοντας βάσεις, κατὰ τὸν Πλάτωνα, πού ἀνάγει εἰς τὸν μέγαν μουσικὸν καὶ διδάσκαλον τοῦ Περικλέους τὰς θέσεις αὐτάς, τὸν Δάμωνα⁸ καὶ τῶν ἰσοτίμων σχέσεων τῶν πιστῶν πρὸς τὸν θεό τους.

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Γεώργιον τὸν Χοιροβοσκὸν ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς συνεχοῦς παραδόσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τῆς προφορᾶς τῆς καὶ τῆς γραφῆς τῆς, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔκτου καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο, ἀπ’ τὰ μαθήματα τοῦ Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκῶ, διακόνου καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πανδιδακτῆριου, ἐνισχύει τὴν ἀποψη τῆς ζωντανῆς ἐλληνικῆς, ἀκόμη καὶ στίς πιὸ σκοτεινὲς περιόδους τοῦ Μεσαίω· τὰ διασωθέντα χειρόγραφα εἶναι μᾶλλον σημειώσεις τῶν μαθητῶν του, κατὰ τὰς παραδόσεις του εἰς τὸ Πανδιδακτῆριον, δηλαδὴ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς βασιλευσούσης, ἐνῶ ἀκόμη ὑπῆρχαν καὶ οἱ μεγάλες «πανεπιστημιακὲς» σχολῆς εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλὰ καὶ οἱ μικρότερες, εἰς Βηρυττόν, Γάζαν, Ἐφεσον, Νικομήδειαν, Καισάρειαν Καπαδοκίας, Σμύρνην, Θεσσαλονίκην καὶ ἄλλες· τὰ σχόλιά του ἀφοροῦν τὴν διδασκαλίαν τῆς γραμματικῆς τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακός, τοῦ πρώτου συστηματικοῦ γραμματικοῦ στὴν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἀκμάσαντος περὶ τὸ 100 π.Χ. εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, δηλαδὴ γίνονται περίπου ἑπτακόσια χρόνια μετὰ. Σὲ λίγες δεκαετίες, μισὸν αἰῶνα περίπου ἀργότερα, θὰ ἀκολουθήσει ἡ ἰσλαμικὴ κατάκτηση καὶ τὸ κλείσιμο τῶν σχολῶν στίς ἀφρικανικὲς καὶ ἀσιατικὲς ἐπαρχίες, ὅπως καὶ ἡ δευτέρα πυρπόλησις τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας, μετὰ ἀπὸ ἐκείνην ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἑπτὰ αἰῶνες πρὶν, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν γραμμάτων· οἱ Ἀραβες διατήρησαν τὴν ἔφεση πρὸς τὰ γράμματα, ἔστω κι ἔρπουσαν κατὰ τὴν πρώτην ἐποχὴν.

Ὁ Γεώργιος Χοιροβοσκός, ὅπως κατανοεῖ ὁ μετέπειτα ἀναγνώστης ἀπ’ τὰς σημειώσεις τῶν παραδόσεων του εἰς τὸ Πανδιδακτῆριον, ἀναφέρεται, τουλάχιστον εἰς τοὺς μαθητάς του, εἰς θέματα γνωστά καὶ ἐπομένως εἰς

⁸ Ὅρα, ὁ.ἀν. «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 12, καὶ Πλάτωνος, «Πολιτεία», 400β.

τούς κύκλους τῶν μορφωμένων οἱ ὅποιοι μᾶλλον εἶχαν κάποια ἐξοικείωση μὲ αὐτὰ ἀπ' τὶς προηγούμενες βαθμίδες τῆς κοσμικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἂν καὶ ἐδιδάσκετο ἡ ἀρχαία γραμματεία καὶ εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν· βρισκόμαστε πιθανόν στὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου, ἢ καὶ ἴσως τοῦ φρικτοῦ τυράννου Φωκᾶ, μὲ ἀπόλυτη τὴν κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Μεσόγειον, ἐνῶ δὲν εἶχε ἀκόμη καταργηθεῖ διὰ νόμου ἡ λατινικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὅποιο ἔγινε λίγες δεκαετίες μετὰ ἀπ' τὸν Ἡράκλειο. Παραδίδει λοιπὸν ὁ διδάσκαλος, ἀντλῶντας ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη μᾶλλον: «Τραγωδία λέγεται τὰ τῶν τραγικῶν ποιημάτων, ὡς τὰ τοῦ Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους καὶ Αἰσχύλου καὶ τῶν τοιούτων. γεγόνασι δὲ οὗτοι ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν Ἀθηναίων. τραγικοὶ δὲ ὄντες, καὶ θέλοντες ὠφελεῖν κοινῇ τοὺς τῆς πόλεως, λαμβάνοντές τινὰς ἀρχαίας ἱστορίας τῶν ἡρώων, ἐχούσας πάθη τινά, ἔσθ' ὅτε καὶ θανάτους καὶ θρήνους, ἐν θεάτρῳ ταῦτα ἐπιδείκνυντο τοῖς ὄρωσι καὶ ἀκούουσιν, ἐνδεικνύμενοι παραφυλάττεσθαι τὸ ἀμαρτάνειν»⁹.

Ἡ ἀνάγνωση εἶναι βατὴ στὴν ἐποχὴ μας, δηλαδή ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ἀλλάξει καὶ πολὺ τὰ χίλια τετρακόσια αὐτὰ χρόνια· συνάγονται ὅμως ὀρισμένα χρήσιμα συμπεράσματα, καθὼς φαίνεται ὅτι οἱ μαθητὲς εἶχαν ἀκουστὰ ἢ εἶχαν διαβάσει γιὰ τὴν τραγωδία, ἀλλὰ δὲν εἶχαν διδαχθεῖ εἰς τὸ θέατρο τραγωδίας, διὰ τοῦτο ἴσως δὲν χρησιμοποιοῦ τὴν λέξη διδασκαλία, καθὼς ἦταν ἀδιανόητο κάτι τέτοιο· δεύτερον, γίνεται κάποια ἱστορικὴ ἀνάμιξη τῶν τραγικῶν, καθὼς ἀντιστρέφεται ἡ χρονολογικὴ τους σειρὰ, ἀλλὰ ἴσως αὐτὸ εἶναι λάθος τῶν μαθητῶν του, ἐνῶ ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση τὸν διδακτικὸ πρὸς τοὺς πολίτας χαρακτῆρα τῆς τραγωδίας, «παραφυλάττεσθαι τὸ ἀμαρτάνειν», ἀλλὰ ἀποφεύγει ἀναφέρειν τὸν ὀρισμὸ τοῦ φιλοσόφου, μᾶλλον ἐπειδὴ θὰ ἦταν πιὸ δυσνόητος στὴν ἐποχὴ του. Μεταφέρει στὴν καθημερινότητά του ὁ γραμματικὸς, γραμματιστῆς κατὰ τὸν τίτλον του, τὰς παραινέσεις τῶν τραγικῶν ποιητῶν, «δεῖ οὖν, ὡς προεῖρηται, ὡς οἶόν τε βίον ἀναμάρτητον καὶ φιλοσοφώτατον μεταδιώκειν. ἐπ' ὠφελείᾳ οὖν τῶν πολιτῶν ἢ τῶν τραγικῶν ποιήσις ἐγένετο», προσθέτει ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας του δείχνει ὅτι ἡ ἔννοια πολίτης, τουλάχιστον ὡς ἔννοια, ἦταν κατανοητὴ ἀπ' τοὺς μαθητὲς του, ἀλλὰ ὑπογραμμίζει καὶ κάτι ἄλλο: «ταύτην οὖν τὴν τραγωδίαν φησὶ δεῖν ὁ τεχνικὸς ἡρωϊκῶς ἀναγιγνώσκειν, τουτέστιν μεγάλη τῇ φωνῇ». Ἐπιμένει σὲ κάτι δεδομένο στὴ διδασκαλία τῆς γλώσσης, διότι ὁ «διδάσκαλός» του Διονύσιος δίδει τὸν ὀρισμὸ τῆς γραμματικῆς, «γραμματικὴ ἐστὶν τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων»¹⁰. ἡ ζωντανὴ παρουσία τῆς ἀρχαίας γραμματείας ὑπογραμμίζεται. Καὶ στὴν ἐπόμενη παράγραφο,

⁹ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ, «Σχόλια εἰς Διονυσίου τοῦ Θρακὸς Γραμματικὴν», κεφ. Β', Περὶ ἀναγνώσεως», ἐκδόσεις Teubner, σελ. 746, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Νόμους τὰς ῥῥὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 25, κ. ἔ.

¹⁰ Αὐτόθι, σελ. 629.

τὴν «Περὶ ἀναγνώσεως», γράφει: «ἀνάγνωσις ἐστὶ ποιημάτων καὶ συγγραμμάτων ἀδιάπτωτος προφορά»· ἡ συνεχῆς προφορά προσδιορίζει τὴν ἀνάγνωση, ὀφείλει λέγεσθαι πάντοτε μεγαλοφώνως, καὶ συνεχίζει: «Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσῳδίαν, κατὰ διαστολήν· ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσῳδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὀρώμεν». Ἡ λέξις διαστολή στὴ μουσικὴ σημαίνει ἡ παῦσις μεταξὺ τῶν λέξεων καὶ ἐξ αὐτῆς προῆλθον τὰ σημεῖα τῆς στίξεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, γενικευθέντα μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς κάποιες δεκαετίες ἀργότερα, διὰ τοῦτο καὶ ἐπεξηγεῖται· ἡ λέξις ὑπόκρισις χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τοῦ καταδειξαι ὅτι ἡ ἀνάγνωσις μεγαλοφώνως ἐμπεριέχει καὶ τὴν δραματικὴν πλοκὴν, ἀνεξαρτήτως τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, τὴν ὑπόκρισιν, ὅπως καὶ στὸ θέατρο, ἀλλὰ καὶ τὴν προσῳδία διὰ τὴν παρουσίαση τῆς δραματικῆς πλοκῆς τοῦ λόγου, καὶ τὴν διαστολήν, τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν, ὡς προσφέρουσα τὴν καλυτέρα προσέγγιση τοῦ νοήματος. Τὰ ἄλλα μᾶς εἶναι γνωστά.”

Ἔτσι, τὸν ἕκτο πρὸς ἑβδομο αἰῶνα ἐδιδάσκοντο τὰ παιδιά τὴν ἑλληνικὴν, ὅπως τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, «παρὰ τοῖς μετρικοῖς», κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ ἔμφαση μάλιστα στὴν προφορά, ἐπειδὴ μεγαλοφώνως ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσις: «Ἀναγνωστέον δὲ καθ' ὑπόκρισιν, κατὰ προσῳδίαν, κατὰ διαστολήν· ἐκ μὲν γὰρ τῆς ὑποκρίσεως τὴν ἀρετὴν, ἐκ δὲ τῆς προσῳδίας τὴν τέχνην, ἐκ δὲ τῆς διαστολῆς τὸν περιεχόμενον νοῦν ὀρώμεν». Ποῦ βρῆκαν οἱ φραγκολάγνοι φιλόλογοι τὴν ἀλλαγὴ τῆς προφορᾶς στὴν ἀλεξανδρινὴ ἐποχὴ; Δὲν ἀπαντοῦν, δικαίωμά τους. Ἐμεῖς ἓνα προσθέτουμε, ἴδια παραμένει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία, τὰ τελευταῖα δύο χιλιάδες χρόνια.

Παρεκτροπή πρὸς τυραννίαν

Ὁ ἐνιαῖος λόγος διατηρεῖται αὐτούσιος ὡς ἀδόμενος, μὲ τις παραλλαγές του κατὰ τοὺς ῥυθμούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τις ἀποκλίσεις του, ἀναλόγως πρὸς τὸ προσωπικὸ ἦθος ἐκάστου· ἡ παρουσία τῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς στὰ χωριά καὶ στὶς συνοικίες, μὲ τις ἀποχρώσεις της κατὰ τὴν περιοχὴ προελεύσεώς τους, εἶναι ὀλοζώντανη, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄριστη ἀνάμιξη μεταξὺ τους, μετὰ τις ἐπιμιξίες τῶν παιδιῶν τους. Ὅπως διατηροῦν τὸν γνήσιο καὶ ἁρμονικὸ προφορικὸ λόγο τους, χωρὶς τὴν χρῆση τῶν ἀμερικανόφερτων παρεκκλίσεων καὶ τῆς κοινοβαρβαρικῆς τοῦ Κολωνακίου καὶ τῶν «καλῶν» προαστείων τῆς σοσιαλκομμουνιστικῆς ὑποταγῆς, ἔτσι συνεχίζουν τὴν προαιώνιο σύνδεση τοῦ μὴ ἀδομένου πρὸς τὸν ἀδόμενο λόγο, μὲ κριτήριον τὴν μουσικὴ ἁρμονία καὶ τὸ ἐλεύθερο ἦθος· στὴν καθημερινότητα τοῦ λαοῦ, τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου, ἀναδεικνύεται καὶ κρίνεται ὁ λόγος του κι ὄχι στὶς περισπούδαστες ἀναλύσεις ἢ στὶς βαθυστόχαστες ῥήσεις ἐκάστου, ἐπειδὴ αὐτὲς εἶναι ἐκφράσεις τοῦ ἐλλόγου μέρους τῆς ψυχῆς του, τῆς λογικῆς διεργασίας τῆς διανοίας του, τῆς φρονήσεώς του, τῆς προσαρμογῆς του πρὸς τὰς ἄνωθεν θρησκευτικὰς ἢ ἰδεολογικὰς ἐπιταγὰς, ἐνῶ τὸ τραγοῦδι, ὁ ἀδόμενος λόγος, ὁ χορὸς, ὁ ἔρωσ εἶναι ἐκδήλωση τοῦ ἀλόγου μέρους της, τῆς σωφροσύνης του καὶ τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως τῆς ψυχῆς.

“Ἐστὶν μὲν ἡ ψυχὴ, ὡς φαμέν, εἰς δύο μέρη διηρημένη, εἷς τε τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. ἐν μὲν δὴ τῷ λόγον ἔχοντι ἐγγίνεταί φρόνησις ἀγχίνουσα σοφία εὐμάθεια μνήμη καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν δὲ τῷ ἀλόγῳ αὐταὶ αἱ ἀρεταὶ λεγόμεναι, σωφροσύνη δικαιοσύνη ἀνδρεία ὅσαι ἄλλαι τοῦ ἦθους δοκοῦσιν ἐπαινεταὶ εἶναι».¹¹ Σαφέστατος ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως καὶ ὁ διδάσκαλός του Πλάτων, ὅτι, «ἡ ψυχὴ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, εἰς τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἔλλογον, καὶ εἰς τὸ ἄλογον. Εἰς μὲν τὸ λόγον ἔχοντα ἐγγίνεταί, φυτρώνει, εἶναι μέσα της, ἡ φρόνησις, ἡ ἀγχίνουσα, ἡ ἐξυπνάδα, ἡ σοφία, ἡ εὐμάθεια, ἡ μνήμη καὶ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικὰ, εἰς δὲ τὸ ἄλογον αἱ λεγόμεναι ἀρεταί, ἡ σωφροσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ ὅσαι ἄλλαι ἀποτελοῦν καθοριστικὸ παράγοντα τοῦ ἦθους». Στὴν δικαιοσύνη, ἡ ἐφαρμογὴ της ὑπάγεται εἰς τὸ ἔλλογον· ἡ ἀρχὴ της ὅμως, ἡ ἰδέα της ἀφορᾷ τὸ ἄλογον μέρος καὶ θεωρεῖται ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς δημοκρατίας. Τὸν σαφέστατο διαχωρισμὸ τῶν δύο λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς μᾶς δίδει ὁ Σταγειρίτης· τὸ λόγον ἔχον ἀφορᾷ τοὺς πάντες, ἐλευθέρους καὶ δούλους, διότι φρόνησις, ἀγχίνουσα, σοφία, εὐμάθεια, μνήμη θεωροῦνται ἄριστα προσόντα γιὰ τὸν δούλο, ὅποτε καὶ γίνεται αὐτὸς πιὸ ἐμπιστος καὶ

¹¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ «Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 49, καὶ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλα», Β. Α', κεφ. ε', παρ. 1, (1185β4-8) μετάφραση δική μου.

πιὸ ἀπαραίτητος στὸν δεσπότη του κι ἴσως καὶ αὐταρχικὸς ἀπέναντί του. Εἰς τὸ ἄλογον ὅμως μέρος τῆς ψυχῆς ἐγγίγνονται αἱ κατ' ἐξοχὴν πολιτικαὶ ἀρεταί, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἀποτελοῦν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἥθους τοῦ πολίτου· ἡ φρόνησις εἶναι ἡ μετριότης, ἡ σύνεσις καὶ ἀντισταθμίζει τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην εἰς τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις, ἀλλὰ συμπληρώνει τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀπαίτησιν τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς σωφροσύνη.”

Ἡ μουσικὴ παράδοση, τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, εἶναι τὸ γάργαρα νερὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως μεταφέρεται μὲ τὸ νανούρισμα τῆς μάνας καὶ τῆς γιαγιάς περισσότερο στὰ βρέφη καὶ διαμορφώνει τὴν πρώτη τους αἴσθησι μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, ὡς δεύτερο βῆμα, μετὰ τὸν θηλασμό καὶ τὰ φιλιὰ τῆς μητέρας τους· ἀναδύονται αὐτὰ στίς ἀυθόρμητες ἐκρήξεις στὴν νεότητά του, μὲ τὴν συμμετοχὴ τους στοὺς δημοτικὸς χορούς, ἔστω κι ἂν δὲν τοὺς ἔχουν ἀκούσει ποτὲ σπίτι τους, ἐπειδὴ εἶναι ἀριστερὸ καὶ τρέφονται οἱ γονεῖς τους, μὲ φραγκολάγνα μουσικῆ. Ἐπιμένουμε στὸ θέμα αὐτό, ἐπειδὴ εἶναι ὁ καθοριστικὸς παράγων τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου· ὅποιος τὸν ἀγνοεῖ ἐπιλέγει τὴν τυφλὴ ὑποταγὴ του στὴν μονοθεϊστικὴ θρησκεία ἢ στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἰδεολογία, εἶναι γεμάτη ἡ παγκόσμιος ἱστορία ἀπὸ δαύτους.

Ἐπανερχόμαστε στὴν διάκριση τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ τοῦ τυραννικοῦ, μὲ τὴν σταδιακὴ ἔκπτωσή του ἀπὸ ἀπράγμονα σὲ ἀχρεῖον καὶ κυνικόν· τὸ βλέπουμε καὶ στὴν ἐποχὴ μας, ἐλεύθερος πολίτης εἶναι ὅστις μετέχει κρίσεως καὶ ἀρχῆς, «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης.¹² Ποιὸ χαρακτηρίζει πρῶτον ὁ φιλόσοφος, τὸ «μετέχειν κρίσεως», στὴν ἀξιολόγησι τοῦ πολίτου, καὶ δεύτερον, τὸ «μετέχειν ἀρχῆς»· δηλαδή, ἡ ἄσκησι κριτικῆς πρὸς τὴν ἐξουσία, τὴν ὅποια ἐξουσία, κρατικὴ, θρησκευτικὴ ἢ ἰδεολογικὴ, κομματικὴ εἶναι πρῶτον. Πρὸς τὴν κρατικὴ εἶναι αὐτονόμητι, κι ἔχει ἀναλυθεῖ ἀρκετά, πρὸς τὴν θρησκευτικὴ, ἐπίσης, ὁ ἀποκαλυπτικὸς θεϊκὸς λόγος δὲν γίνεται δεκτὸς ἀπ' τοὺς Ἕλληνες, ἢ μᾶλλον γίνεται μόνο ἀπὸ ἐλαχίστους, ὅσοι εἶναι ἀπράγμονες καὶ τείνουν πρὸς τοὺς ἀχρεῖους, δηλαδή, τὶς τυραννικὲς φύσεις, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων, «ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος».

¹² Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Γ', κεφ. α', παρ. δ', (1275α22-23), μετάφρασι δική μου, Χρήστου Ζ. Καρανίκου, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 56, ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθήναι, 1993, «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 17, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»

Ἡ νεώτερη ἐποχὴ δέσμευσε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, μὲ τις ἐξαρτήσεις αὐτές, ἐμπλουτισμένες ἀπ' τὴν κυριαρχία τῆς δογματικῆς τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ· δευτερεύουσα σημασία ἔχουν οἱ τρεῖς αὐτές διαστάσεις τοῦ προβλήματος, καθὼς μᾶς ἔχουν ἀπασχολήσει εἰς πολλὰς «ἀναλύσεις», παρὰ μόνον μνημονεύονται γιὰ τὴν παντελῆ ἀπουσία τους στὴν δημοτικὴ μας παράδοση. Πρόκειται, γιὰ τὸ χάσμα, μεταξὺ τῶν ἀστικῶν στρωμάτων τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μὲ τὴν ἀνατροφή τῶν κοριτσιῶν τους, μὲ τὰ γαλλικά τους καὶ τὸ πιάνο τους, καὶ τὴ χολλυγουντιανὴ κουλτούρα τῶν ἡμερῶν μας, καὶ τῶν λαϊκῶν στρώματων τῶν συνοικιῶν καὶ τῶν χωριῶν, ἀπ' τὴν ἄλλη, μὲ τὸ δημοτικὸ καὶ λαϊκὸ τραγοῦδι· ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὡς ζῶν ὀργανισμός, διέπεται κυρίως ἀπ' τὸν ἀυθορμητισμὸν του καὶ ὁ δούλος τῆς ὅποιας μορφῆς ἀπ' τὴν λογικὴν του. Δὲν εἶναι τέλειον ὄν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἔχει τὴν ἔμφυτη δυνατότητα προσεγγίσεως τῆς τελειότητος, μόνον μέσῳ τῆς ἀρμονικῆς του ἐκφράσεως καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς του· ἐξ ἴσου διαθέτει ὅμως τὴν τάση τῆς ἄρσεως της, διὰ τῆς ἐκπτώσεώς του στὴν τυραννικὴν του φύσιν, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον φέρει μέσα του πρόσφορον τὴν νοστροπία της.

Ὁ τρόπος προσεγγίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἡ μελέτη τῆς, μὲ τὶς ἀξίες καὶ τὶς προτεραιότητες τῶν κατοίκων τῆς ἐκάστης ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τοὺς κρίσιμους δύο προεπαναστατικούς αἰῶνες, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον· τὸ τί πραγματικὰ πίστευαν τότε ἐκεῖνοι κι ὄχι, τὸ πῶς ἐρμηνεύουμε ἐμεῖς σήμερα τὴν στάση τους. Ἐνα εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο, τὸ κριτήριο γιὰ τὸ τί ἦταν, τὸ ἐξέφραζαν οἱ ὀρεινοὶ καὶ οἱ νησιῶτες κι ὄχι οἱ κάτοικοι τῶν πεδινῶν, ἔστω κι ἂν ἦταν πληθυσμιακὰ περισσότεροι· οἱ μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἐγγραμμάτων μας, ὅπως καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ γένους μας, μᾶς προσφέρουν τὴν καλύτερη ἐνημέρωση.

Ἡ ἀγνοία ἢ μᾶλλον ἡ ψυχολογικὴ ἀπώθηση τῆς γνήσιας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπ' τὴν ἀστικὴ καὶ ἀριστερὴ νεοελληνικὴ παραφιλολογία εὐκολὰ ἐρμηνεύεται, ὡς προῖον τῆς ιδεολογίας τῆς καὶ τῆς προσηλώσεώς τῆς εἰς τὴν ἐξ Ἑσπερίας σοφίαν· ἡ πραγματικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς διαπάλης τῶν ιδεῶν προσεγγίζεται, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν δυτικῶν θεωριῶν, σὺς ὁποῖες ἐκφράζουν τὴν ἀπόλυτη πίστη τους, ὑποβιβάζοντας ἔτσι καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς τους, σὲ δουλικούς ὑποτακτικούς τους, ὅπως σὺς μονοθεϊστικὲς θρησκείες. Ἐχει γίνει ἐκτενὴς ἐρμηνεία τῆς πορείας αὐτῆς εἰς τὰς «ἀναλύσεις» μας, ὁπότε ἐνδιαφέρει ἐλάχιστα ἢ ἀναφορὰ τους καὶ πάλι σὲ αὐτές, ἐνῶ εἶναι ἀνταπόδεικτη ἢ παράβλεψη τῆς γνησίας δημοτικῆς παραδόσεως στὴν ἱστοριογραφία τους· ὅταν ἀρχίζει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, μὲ ἀναφορὰ πρῶτα σὺς ὁποῖες δυτικὲς θεωρίες καὶ μετὰ ἐπιχειρεῖται ἡ διερεύνηση τῶν πραγματικῶν γεγονότων, φυσικὴ συνέπεια εἶναι ἡ παρερμηνεία τους, καθὼς θυμίζουν τὴν ἀπόλυτη ὑποταγὴ τους στὴν βικτωριανὴ καὶ ἀποικιακὴ δεσποτεία, στὴν καλύτερη ἐκδοχὴ τους.

Τὰ ἔχουμε ὑποστῆ αὐτά, στὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ὀρθολογικὴ προσέγγισή τῆς καὶ μὲ ἐπίκληση στὸν διαφωτισμό, ἕως τὴν βικτωριακὴ ἠθικὴ, γιὰ ἐξήγηση τῆς παιδεραστίας καὶ ἄλλα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, ὁ K. J. Dover, στὸ ἔργο του, «*The Greek homosexuality*» καὶ μὲ πυκνὴ ἀναφορὰ στὸν Ἀριστοφάνη¹³ τὰ κύρια θέματα τοῦ ὀξυτέρου κριτικοῦ τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ κορυφαίου ἐπίσης ὑπερασπιστοῦ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς τὰ ἀγνοεῖ, ὅπως τὶς ἀναφορὲς γιὰ τὸν χαυνόπρωκτο καὶ τὸν Κλεισθένη τοῦ Σιβυρτίου, ἢ καὶ εἰς τὴν τέταρτη παράβασίν του «*Τῶν Βατράχων*», τὸν ὕμνο τῆς δημοκρατίας, εἰς τὴν ὁποία ὁ ποιητὴς ὀμιλεῖ ἐκ μέρους τῆς καὶ αἶρει, ὅλες τὶς προηγούμενες θέσεις

¹³ Ὅρα, τὰς «ἀναλύσεις», «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «*Στρεπτή δὲ γλῶσσ' ἐστὶ βροτῶν*», σ. 13, κ. ε.

του, ως εἰρηνόφιλος· ὄχι ὅτι γίνεται πολεμοκάπηλος, ἀλλὰ ἐπειδὴ διαπιστώνει, ὅτι κινδυνεύει ἡ ἴδια ἡ δημοκρατία εἰς τὸ κλεινὸν ἄστνυ, καὶ θέτει τὴν προστασία τῆς ὡς κύρια ἀποστολή τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν. Δὲν τὸν ἄκουσαν καὶ σὲ ἐνάμισυ χρόνον ἀπώλεσαν τὰ πάντα καὶ ἐσώθησαν οἱ ἴδιοι, ταλαίπωροι καὶ ἐξαθλιωμένοι, χάρις στὴν μεγαλοψυχία τῶν Ἐφόρων τῆς Σπάρτης καὶ τὸν ἄγνωστο Φωκέα πού τραγούδησε τὸν ἀνάπαιστο ἀπ' τὴν «Ἥλέκτρα» τοῦ Εὐρυπίδου, εἰς τὸ συμπόσιον τῶν νικητῶν, μετὰ τὴν παράδοσή τους στὸν Λύσανδρο.¹⁴ Αὐτὰ εἶναι γνωστά, ἀπλῆ ὑπόμνησή τους ἐπιχειρεῖται...

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ λόγου τοῦ Ἀριστοφάνους, μέσῳ τῆς ἀριστερῆς κοσμοθεωρίας ἀποκαλύπτει τὰ κίνητρα τῶν περισσοτέρων θεωρητικῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος: «Στὴν περίοδο αὐτὴ -405- ὁ Ἀριστοφάνης, σὰν ἐκπρόσωπος τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν ὑπερσυντηρητικῶν, προσπάθησε νὰ ἀντιδράσῃ ὅσο μποροῦσε στὴν κατάστασιν αὐτὴ καὶ, φυσικὰ, θέλησε νὰ κωμικοποιῇ ὅλες τὶς ἐνέργειες καὶ τὶς προπαγάνδες πού ἐννοοῦσαν τὴν πολεμικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ Κλεοφῶντος... ὑποσημείωσιν, «Τὰ ὅσα λέει ὁ γάλλος πού προλογίζει τὴν ἐκδόσιν τῶν Βατράχων στὴ σειρά τῆς «Collection des Universités de France», πῶς τάχα ὁ Ἀριστοφάνης «ἔβαλε κατὰ μέρος κάθε κομματικὸ συμφέρον καὶ προσωπικὴ συμπάθεια καὶ σκέφτηκε μόνον τὸ γενικὸ συμφέρον» εἶναι ἀέρας φρέσκος καὶ ἀνιστόρητος φλυαρία».¹⁵ Ἡ ἀναφορὰ, περιττὴ σὲ μεγάλο βαθμό, ἔγινε μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ καταδείξῃ τὴν λογικὴ καὶ τὴν θεώρησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπ' τοὺς ἀριστεροῦς· φυσικὰ, πολὺ περισσότερο ἐντεταγμένη στὶς «προοδευτικὰς» θεωρίαις εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων τῆς νεωτέρας ἐποχῆς καὶ κυρίως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἔτσι, ἀνάγουν σὲ πρῶτους παράγοντες τὸν διαφωτισμὸν καὶ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, καὶ ὀλιγώτερον τὴν ἀμερικανικὴν, ἐνῶ παραμερίζουν τοὺς διδασκάλους τοῦ γένους καὶ τὴν ἀκριβῆ καταγραφὴν τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῶν προηγουμένων εἰσβολῶν τῶν ἄλλων βαρβάρων.

¹⁴ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οὐ μέγ' ἔργον εὖ λέγειν», σ. 13, κ. ἐ.

¹⁵ Ἀριστοφάνους, «Βάτραχοι», εἰσαγωγή, μετάφρασις, σχόλια, Α. Μελαχρινός», σελ. 6, εἰσαγωγῆς, (μὲ τὴν διατήρησιν τῆς γλάσσης του), ἐκδόσεις, «Ι. Ζαχαρόπουλος».

ὙΟασις εὐημερίας

Ἡ περιγραφή, ὄλων σχεδὸν τῶν περιηγητῶν ὅσων ἐπισκέφθηκαν τὴν Ἑλλάδα προεπαναστατικὰ καὶ τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, καὶ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἐγκωμιαστικὴ γιὰ τοὺς ὄρεινούς τῆς οἰκισμούς, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς πεδινούς· πολλοὶ μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς συγκρίνουν τὸν τρόπο ζωῆς τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν, μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἐνῶ κάποιοι, ὅπως ὁ Φελλῆξ ντὲ Μπωζούρ, τὸν χαρακτηρίζουν ἀνώτερο, ἰδιαίτερος ἐκείνου τῶν Ἀμπελακίων ἢ τῶν Καλαρρυτῶν ἀπ' τὸν Φραγκίσκο Πουκεβίλ ἢ τοὺς ἐλαχίστους ποὺ ἐπεσκέφθησαν τὴν Μοσχόπολη, ὅπως καὶ στίς μέρες μας, ποὺ στὴν ἀκμὴ τῆς ἦταν μεγαλύτερη πόλις ἀκόμη κι ἀπ' τὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ ἀναφορὰ στίς περιγραφές τῶν τρίτων ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰ ἕναν κυρίως λόγο, ἐπειδὴ γνωρίζουν ὅλοι τους τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία, καθὼς εὐγενεῖς ἢ πλούσιοι μόνο μπορούσαν νὰ ἐπιχειρήσουν τὰ ταξίδια αὐτὰ καὶ νὰ κάνουν τὴν ἀξιολόγησι, ἐνῶ οἱ παρατηρήσεις τους ἀπηχοῦν καὶ τὸ ἦθος τους, σὲ σύγκρισιν μάλιστα μὲ τίς δικές τους πόλεις, καὶ τοὺς πεδινούς, τοὺς καμπίσιους στίς ἑλληνικὲς περιοχές.

Στὴν ἀνάτασι τοῦ γένους συνέβαλαν τρεῖς ἀποφασιστικοὶ παράγοντες· πρῶτος, ἡ ἀποδοχὴ τοῦ χάους, ἀπέναντι στοὺς κατακτητές, ὡς πρὸς τὴν θρησκεία καὶ τὴν παιδεία, μὲ τίς ρίζες τους στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ μὲ καθοριστικὸ ρόλο τὴν μουσικὴ ἀρμονία στὴν ὕμνολογία τῆς· δεύτερος, ἡ ἀνάπτυξι τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παιδείας στοὺς ὄρεινούς ὄγκους καὶ στὰ νησιά, μὲ προέκτασή τους στίς παροικίες στίς εὐρωπαϊκὲς πόλεις καὶ ὀλοκλήρωσή τους, μὲ τὴν δεσπόζουσα θέσι τῶν ἐξαγωγῶν τους καὶ τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου προεπαναστατικὰ, ὅπως καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, συμπληρωματικοῦ καὶ σὲ πιὸ ἀνθρώπινες καὶ ἰσοτιμίας βάσεις ἀπ' τὸν γαλλικὸ τρίτος, ἡ ἐδραία πεποίθησι τῶν κατοίκων τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν καὶ τῶν νησιῶν, ὅτι διαθέτουν τὴν στρατιωτικὴ ὑπεροχὴ, ἔναντι τῶν Τούρκων, μὲ τὰ καράβια, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματωλούς, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴ τους ὑστέρησι. Συνοπτικὰ ἀναφέρονται αὐτὰ, κι ὄχι μὲ τὴν διάθεσι τῆς ἐξονυχιστικῆς ἀναλύσεώς τους. Οἱ τέσσερες ἐνιαῖοι θεσμοί, ἐπίσης, διεδραμάτισαν τὸν καθοριστικὸ τους ρόλο.

Ὁ Νικόλαος Γεωργιάδης, πρῶτος δήμαρχος τοῦ Βόλου, μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσι τῆς Θεσσαλίας, τὸ 1881, ἰατρός καὶ μέλος τῆς χρυσοῦς νεολαίας τῶν Ἀθηνῶν στὰ φοιτητικὰ του χρόνια, τὴν δεκαετία τοῦ 1860, εἶχε ἐξορισθεῖ στὴν Λάρισα, 1875-1877, μόλις ἐπέστρεψε στὴν γενέτειρά του καὶ

καλλιεργοῦσε τὸν πόθο τῆς ἀνεξαρτησίας, ὅπου γράφει, γιὰ τὶς ἄθλιες συνθήκες τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος: «ἐν τοιοῦτοις χωρίοις λοιπὸν διεβίωσεν ὅλους αἰῶνας ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, κατορθώσας ἐν τῷ μέσῳ γόνων καὶ θρήνων, στεναγμῶν καὶ δακρῶν, νὰ διατηρήσῃ ἀλώβητον τὸν ἐθνισμόν, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν θρησκείαν αὐτοῦ... Ὅλως ὅμως ἀλλοίαν ὄψιν παρέχουσι τὰ περιβάλλοντα αὐτὴν καλλίκομα ὄρη... ἐκεῖ ἐντὸς δρυμῶνων καὶ χαραδρῶν, ὅπου ὁ βέβηλος ποῦς τῶν κατακτητῶν δὲν ἠδύνατο νὰ εἰσδύσῃ, συνωκίσθη ὁ φίλεργος καὶ βιομηχανικὸς πληθυσμὸς τῶν πεδιάδων, ἰδρύσας κοινότητας, αἵτινες ἀπέβησαν ἀνθηραὶ καὶ διάσημοι οὐ μόνον κατὰ τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ τινες καὶ κατὰ τὴν Εὐρώπην. Τὰ ἐπὶ τοῦ Πηλίου ἀνθηρότατα 24 χωρία, τὰ Ἀμπελάκια, ἡ Ραψάνη, ἡ Τσαριστάνη, ἦσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς περιεργείας καὶ τοῦ θαυμασμοῦ τῶν ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπισκεπτομένων τὴν Θεσσαλίαν περιηγητῶν... ἡ Ραψάνη, ἡ Τσαριστάνη καὶ ὁ Τύρναβος ἠμιλλῶντο ἐπιτυχῶς μετὰ τῶν Ἀμπελακίων, καὶ ἐν γένει πᾶσα ἡ περιβάλλουσα τὴν πεδιάδα ὄρεινὴ Θεσσαλία παρίστανε ὄασιν εὐημερίας καὶ ἐμπορικῆς κινήσεως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κακοδαιμονίαν καὶ κατάπτωσιν, ἣτις ἐπεκράτει ἐπὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ πεδίου».¹⁶

Εἶχε προηγηθεῖ, ὀγδόντα χρόνια περὶπου πρὶν, ὁ Φελῆξ ντὲ Μπωζοῦρ, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Θεσσαλονίκη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ὁποῖος γράφει γιὰ τὰ Ἀμπελάκια: «Στὸ χωριὸ αὐτὸ τὰ κακὰ καὶ οἱ ἔγνοιες, πὺ γεννάει ἡ ὀκνηρία εἶναι ἄγνωστα. Οἱ καρδιὲς τῶν Ἀμπελακιωτῶν εἶναι ἀγνές καὶ τὰ πρόσωπά τους εὐχαριστημένα. Ἡ σκλαβιά πὺ μαραίνει στὰ πόδια τους τὶς πεδιάδες, πὺ βρέχει ὁ Πηνεῖός, δὲν ἔχει ἀνεβεῖ καθόλου στοὺς λόφους τους... Ποτὲ ἄλλοτε δὲν συγκροτήθηκε ἐταιρεία ἐπάνω σὲ τόσο μελετημένες οἰκονομικὲς βάσεις καὶ ποτὲ ἄλλοτε δὲν μεσολάβησαν λιγώτερα χέρια, γιὰ νὰ διεκπεραιώσουν ἕναν τόσο μεγάλο ὄγκο ὑποθέσεων».¹⁷

Μία ἀναφορὰ ἀκόμη κρίνεται ἀπαραίτητη, ἐκείνη τοῦ Δ. Κ. Τσοποτοῦ, στὸ πρωτότυπο ἔργο του, «Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας»: «Πρὶν ὅμως ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ μετέπειτα, ὡς Τυράννου τῶν Ἰωαννίνων διαβοήτου καταστάντος τούτου Ἀλῆ πασᾶ, καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν τε γεωργῶν καὶ τῆς Γεωκτησίας, ἃς στρέψωμεν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς τινὰ αἰθριώτερα σημεῖα τοῦ Θεσσαλικοῦ ὀρίζοντος, πρὸς τὰς ὄρεινὰς

¹⁶ «ΘΕΣΣΑΛΙΑ», ὑπὸ Νικολάου Γεωργιάδου, ἱατροῦ, Θετταλομάγνητος, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἑρμοῦ, Παρὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν, ἀριθμ 2, 1880, σελ 142-43.

¹⁷ Φελῆξ ντὲ Μπωζοῦρ, «Πίνακας τοῦ Ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787-1797), Παρίσι, ἔτος VIII (1800), ἐκδόσεις, Ἀδελφῶν Τολίδη, Ἀθήνα, 1974, σελ. 142, 144.

χριστιανικὰς κοινότητας τῆς Θεσσαλίας, ἔνθα περὶ τοὺς χρόνους τούτους ἢ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐμπορίου, τοῦ πλούτου τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, καὶ ἢ ὑπ' αὐτῶν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων ἀπετέλουν φωτοστέφανον, οὕτως εἰπεῖν, περιβάλλοντα τὸν ἐπὶ τῆς γεωργικῆς πεδιάδος τῆς Θεσσαλίας ἐπικαθήμενον ζόφον τῆς δουλείας, πενίας, ἀμαθείας καὶ ἀναρχίας, καὶ διατρανοῦντα τὴν ζωτικότητα τῆς φυλῆς καὶ τὸ γόνιμον αὐτῆς πνεῦμα».¹⁸

Ἡ ταύτιση τῆς νοοτροπίας τῶν ἀριστερῶν καὶ φραγκολάγων τῆς χώρας μας τοὺς δύο αἰῶνες τῆς ἀνεξαρτησίας μας, μὲ τοὺς ἀχρείους καὶ κυνικούς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῶν ἄλλων κατακτήσεων, ἀναδύεται μόνη της· εἶναι οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς χαρακτῆρες, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντες πρὸς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας, τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῶν ἄλλων ἐποχῶν. Δὲν διαφέρουν σὲ τίποτε σχεδὸν μὲ ὄσους, κατὰ τὴν ρωμαϊοκρατία, εἶχαν ἀποδεχθεῖ, ὅτι ἢ συμπεριφορὰ τους, «ἀφόρητος ἀναιδεία θεατρικῆ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετείληφνῃα ἐλευθερίου... καὶ ἦν φορτικὴ τις πάνυ καὶ ὀχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις», τοὺς ἀρμόζει τέλεια στὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ ἢ καθημερινότητά τους καὶ ὁ τρόπος ζωῆς τους εἶναι, ὅπως, «οἱ δ' ἀνανδροὶ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν».

Τὰ ζήσαμε τὴν τεσσαρακονταετίαν, στὴν καταλήστευση τοῦ δημοσίου χρήματος, ὅπως ἔκανε «ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορικῆ», πού ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ «ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις», καὶ ταυτίστηκε μὲ τοὺς ἐργατοπατέρες καὶ τὰ νέα τζάκια τῶν σοσιαλιστικῶν παραλλαγῶν ἄλλωστε ἐνεκολπώθησαν τὴν χολλυγουντιανὴ μουσικὴ καὶ τὰ ἦθη της, ἐνσωματωμένοι ὀλόψυχα στὴν ζωὴ τῆς Φραγκίας καὶ τῶν βορείων προαστείων, οἱ ὅποιοι «ὡς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν... καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν» καὶ παντελῶς ἀποκομμένοι ἀπ' τὴν συνοικίαν καὶ τὰ χωριά. Τὸ ἴδιο ἀνατριχιάζουν καὶ οἱ σημερινοὶ φραγκολάγοι, ὅπως δείχνουν στὶς ἀντιδράσεις τους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ῥίζαν, τὴν ἀρμονία καὶ τὴν προσῶδια τῆς γλώσσης μας, ἀλλὰ καὶ τῆς ταυτίσεως, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, τοῦ ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου λόγου· γλωσσολόγοι, ἔθνικὸς φιλόσοφος καὶ ἄλλοι, ἀντιγράφουν καὶ προπαγανδίζουν τὴν εὐρωπαϊκὴν νεόκοπε θεωρίαν καὶ ἀποκρύπτουν ἢ ἀγνοοῦν τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων

¹⁸ Δ. Κ. Τσοποτοῦ, «Γῆ καὶ Γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», Αθῆναι, 1912, ἀνατύπωση, Ἐπικαιρότητα, 1974, σελ. 165.

φιλοσόφων, Ηρακλείτου, Πλάτωνος, Αριστοτέλους, άλλων, γραμματικῶν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὅπως καὶ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, τοὺς μελωδοὺς καὶ πατριάρχας, Φώτιον, Ἀρχιεπισκόπους, Εὐστάθιον, διδασκάλους τοῦ γένους καὶ μεγάλους φιλόλογους καὶ μετρικοὺς τῆς νεωτέρας ἐποχῆς. Δὲν τὰ ἀναφέρουν κἄν, σὰν νὰ ἄρχισε ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς μουσικῆς τῆς τὰ ἑκατὸν πενήντα τελευταῖα χρόνια, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γλωσσολογίας στὴν Δύση· ὅπως καὶ μὲ τὶς ἐπεμβάσεις τοὺς στοὺς ἐκδοτικὸς οἴκους, παρεμποδίζουν τὴν ἔκδοση καὶ κυκλοφορία βιβλίων ἢ ἄλλες μορφές ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρας γνώμης, πλούσιες στὴν ἐποχὴ μας, μὲ γνήσιες ἑλληνικὲς ρίζες, στὴ χειρότερη ἴσως λογοκρισία στὰ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἱστορίας μας....

Στὴν πράξη οἱ φραγκολάγνοι καὶ οἱ ἄλλοι κουλτουριάδες, ὅπως ἀποκαλοῦνται ἀπὸ πενηνταετίας, συνεχίζουν τὴν προπαγάνδα ὑποταγῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν λατινικὴ ἐξουσία καὶ θρησκεία, μὲ τὶς παραλλαγές τους, ὡς Καθολικοὶ ἢ Προτεστάντες· ἐμφανίζονται ὡς γνήσιοι ἐκφραστὲς τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Βατικανοῦ, ὡς κέντρο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ παραγκωνίσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

Ἡ ἄρρητη σύνδεση τοῦ ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου λόγου, ὀλοζώντανη καὶ ἐκφραστικότατη στὶς συνοικίες μας καὶ στὰ χωριά μας –«αὐτὸς δίνει χρῶμα στὴν φωνή του», λένε μεταξύ τους γιὰ ὅποιον τραγουδάει καλὰ στὶς ἐκδηλώσεις τους, μὲ διάστημα μικρότερο τοῦ ἡμιτονίου ἢ μιλάει ἀρμονικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους, δηλαδὴ δίδει τὴν ἀρμόζουσα χροιά στὸν λόγον του, πού σημαίνει, ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ χρωματικὸ γένος τῆς μουσικῆς, κι ὄχι μόνο τὸ διατονικό, ἔστω κι ἂν δὲν γνωρίζουν τὶς διακρίσεις τῆς μουσικῆς, σέ, διατονικό, χρωματικὸ καὶ ἐναρμόνιο γένος-, δὲν ὑπάρχει στὰ γραπτὰ τους· δὲν τὴν γνωρίζουν, καθὼς δὲν τὴν βρίσκεις στὰ λεξικά τους σωστὰ περιγραφόμενα καὶ γράφουν γιὰ –«τὴν χρωματικὴ κλίμακα, ἢ κλίμακα μουσικῶν φθόγγων πού ἀνέρχεται ἢ κατέρχεται μὲ διαδοχικὰ ἡμιτόνια» καὶ τὴν ἴδια σύγχυση ἔχουν καὶ γιὰ τὸ διατονικό καὶ τὸ ἐναρμόνιο γένος-, καὶ ἰσχυρίζονται αὐτοί, ὅτι εἶναι εἰδικοί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀλλὰ δὲν ἔχουν διαβάσει φαίνεται τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἀφοῦ ἔχει ὡς πρῶτο βῆμα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ τῆς συνθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τὸ «παρὰ τοῖς μετρικοῖς προσήκει θεωρεῖν», καὶ αὐτὸ ἀκολουθοῦσαν καὶ ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ γραμματικοὶ μας...

Ἐπωδός

Τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τὴν καταγράφουν, μέσα ἀπ' τὸ δημοτικὸ μας τραγοῦδι, καλύτερα οἱ ἀγωνιστὲς τῆς στὰ ἔργα τους καὶ στὴν καθημερινότητά τους: τὸ τί πίστευαν καὶ τὸ ποιῆς ἀξίες θεωροῦσαν ὡς κύριες οἱ ἴδιοι ἐκεῖ ἀνευρίσκειται. Εἶναι γεγονός, ὅτι οἱ ἐπαναστάτες στὶς διακοπὲς τῶν μαχῶν τους, ὅταν ἔπαιρναν τὸ φτωχικό τους, τραγουδοῦσαν μετὰ δημοτικὸ τραγοῦδι, μὲ τὸν ζουρνᾶ, τὸν αὐλό καὶ τὴν λύρα, καὶ ξέδιναν στοὺς χορούς τους: στὸ ἐνδιάμεσο τιμοῦσαν καὶ τὶς ἐπτανήσιες καντάδες, ὅπως, «Ποιὰ εἶν' ἐκείνη ποὺ κατεβαίνει στ' ἄσπρα ντυμένη ἀπ' τὸ βουνό...», ἐνδεικτικὰ μόνο τὸ ἀναφέρουμε, καὶ ἄλλες: ἐπὶ Ὀθωνος ἦρθε τὸ κλαρίνο, τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀμέσως δεκτὸ κι ἀντικατέστησε τὸν αὐλό. Τὸ ἦθος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ καὶ τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως τοὺς ἐνέπνεε καὶ τοὺς καθοδηγοῦσε, ὅπως τὸ περιγράφει καλύτερα ὁ Διονύσιος Σολωμός, μέρος κι αὐτὸς ἀναπόσπαστο τῆς δημοτικῆς παραδόσεως: "Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρμονία τῶν πολιτικῶν στίχων, τῶν ρυθμῶν τους, μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ ἓνα πρᾶγμα πρωτίστως, γιὰτὶ συνδέεται μὲ τὴν βαθειὰ μελέτη τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἀπ' τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ: τὸ ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος: «Χαίρομαι νὰ παίρνωμαι γιὰ ξεκίνημα τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια, ἤθελα ὅμως ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία τῆς κι ὄχι τὴν μορφήν, μ' ἐννοεῖς; Καὶ ὅσον διὰ τὴν ποίησιν πρόσεχε καλά, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγοῦδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾶ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὰς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ 'μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρώτερα»¹⁹.

Τὴν παιδείουσή του στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ἐξομολογεῖται ὁ Διονύσιος Σολωμός, στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν φίλον του Γεώργιο Τερτσέτη: εἶναι πολὺ προσεκτικὰ ζυγισμένες οἱ λέξεις του, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μέτρο στὰ ποιήματά του. Γνωρίζει, ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν -ὅπως ἦταν οἱ κλέφτες-, ἀλλὰ καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ αὐτούς, ἀμοιβαία εἶναι ἡ ῥοπή: αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὴν φράση, «ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία τῆς κι ὄχι τὴν

¹⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε...», σελ. 8, κ. ἐ, ἀπὸ Δ. Σολωμοῦ, «Ἄπαντα», ὁ. ἀ., σελ. 547-548, ἐπιστολή πρὸς Γεώργιον Τερτσέτη, 1η Ἰουνίου 1833.

μορφήν», και τὸ ὑπογραμμίζει μάλιστα αὐτὸ μὲ ἔμφραση, «μὲ ἐννοεῖς;», ἐπειδὴ γνώριζε ὅτι πολλοὶ ἔπαιρναν τὸν τύπο της, τὸ 1833, ὅταν ἔγραψε τὴν ἐπιστολή. Ἔστω κι ἂν δὲν εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἡ δημοτικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν ἐπίσημη λογοτεχνία μας, οἱ πλεῖστοι ἀπὸ ὅσους τὴν χρησιμοποιοῦσαν ἔπαιρναν τὴν μορφή της, διότι δὲν εἶχαν τὴν ἐσωτερικὴ δύναμη ἢ τὴν ζωντανὴ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ρίζες της, γιὰ νὰ ὑψωθοῦν κατακόρυφα, κι ἔτσι σταματοῦσαν στὸν τύπο της· τὸ ἐπεξηγεῖ μάλιστα πολὺ χαρακτηριστικά: «ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὰς ἰδέες καὶ τὰ αἰσθήματα»· τὴν ζωὴ τους, τὶς ἰδέες τους, τὰ αἰσθήματά τους παράσταναν οἱ κλέφτες, κυνηγημένοι πάνω στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὶς σπηλιές, ὅποτε δὲν εἶναι καθόλου εὐκολο στὸν καθένα ἀπὸ τὸ γραφεῖο καὶ τὴν ζεστασιά τοῦ σπιτιοῦ του νὰ ἐκπηγάσουν ἀπὸ μέσα του, ἢ ἴδια ζωὴ, οἱ ἴδιες ἰδέες, τὰ ἴδια αἰσθήματα μὲ ἐκείνους. Καὶ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, «τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ ‘μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά», δίδει ἐθνικὴ διάσταση στὴν χρῆση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ὅποιος δὲν ἔχει αὐτὸν τὸν θησαυρὸ μέσα του ἀτομικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸν ἐκφράσει ἐθνικά, καὶ θὰ τὰ ἐξηγοῦσε καθαρῶτερα αὐτὰ σὲ προφορικὴ συνομιλία τους. Καλύτερη περιγραφή τῆς στάσεώς του δύσκολα δίδεται.”

Ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς ἦταν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, τὴν ἔζησε νέος στὴν Ζάκυνθο καὶ στὴν Κέρκυρα· ὁ Κλώντ Κλαύδιος Φωριέλ τὸ ἀναγνώρισε, ὄχι μόνο ὡς προσωπικὴ του διαπίστωση, ἀλλὰ ὡς κοινὴ πεποίθηση τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, ὅταν ἐξέδιδε τὰ «Δημοτικὰ Τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος», τὸ 1824 στὸ Παρίσι καὶ περιέλαβε τὸν «Ὑμνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν». Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἔφερε μέσα του, τὸ ἦθος, τὴν νοοτροπία τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει μὲ τὴν παρατήρησή του, καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνουμε, γιὰ τὴν ἐμπέδωσή του σὲ ὅλους μας, «Ἡ κλέφτικη ποίησι εἶναι εὐμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴν τους ζωὴ, τὰς ἰδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ ‘μᾶς τὸν θησαυρὸν τῆς διανοίας μας, τῆς ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά. Ἄν εἴμεθα μαζί, θὰ ὠμιλοῦσα, πιστεύω, καθαρῶτερα». Αὐτὰ σημαίνουν, ὅτι δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του δημοτικιστῆ, ὅπως τὸν χαρακτήρισαν οἱ φραγκολάγνοι ἀργότερα, ἀλλὰ γνήσιο συνεχιστῆ τοῦ πολιτικοῦ στίχου, ὅπως ἐπλάσθη ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας...

Ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια Χριστόφορος Περραιβός, νεαρός ἦταν ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ συνελήφθη ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς, ἀλλὰ ἀφέθηκε ἐλεύθερος, γιὰτὶ τὸν κάλυψε ὁ ἀρχηγός του,

καὶ τέσσερα χρόνια μετὰ ἀγωνίσθηκε μὲ τοὺς Σουλιῶτες στὴν ἄμυνα τῶν βουνῶν τοὺς στὴν τελευταία τοὺς φάση· συνέχισε στὴν ἐπανάσταση, ἐνῶ ἀπ' τὴν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα προήχθη σὲ ὑποστράτηγο. Ἐξέδωσε τὸ 1837, τὴν «Ἱστορία τοῦ Σουλλιοῦ καὶ Πάργας», ὅπου, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν κλεφτουριά, γράφει: «Παρατηρητέον ὅμως ὅτι, ὑπὸ τῶν καταφυγόντων εἰς ὄρεινὰ μέρη διετερήθησαν ἐπικρατέστερα πάντοτε, ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς, τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ἡ γλῶσσα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας· πολλάκις ἀπελάμβανον καὶ ἀνθρώπινα, οὕτως εἰπεῖν, πολιτεύματα, ὅσάκις δηλαδὴ τυχηρῶς ἐκλέγοντο ἀπ' τοὺς κατοίκους ἄξιοι, θεοσεβεῖς καὶ φιλοπάτριδες Δήμαρχοι· τὰ τοιαῦτα φιλελεύθερα καὶ θρησκευτικὰ αἰσθήματα δὲν ἴσχυσεν ἐπὶ τεσσάρων ὀλοκλήρων αἰῶνων ἢ τόσον τρομερὰ δύναμις καὶ τυραννία τῶν Τούρκων νὰ καταδαμάσῃ», ἐξιστορῶν τὰ καπετανάτα στὴν Ἑλλάδα καὶ συνοψίζων τὴν ἀναφορὰν: «ἐν ἐνὶ λόγῳ ἐξηγούμεθα ὅτι, ἐὰν οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ Καπετάνοι τῶν ἐπαρχιῶν (ἐπειδὴ ἦσαν γεγυμνασμένοι εἰς τὰ ὄπλα) τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως προκατηχημένοι καὶ συνεννοημένοι ἢ Ἑπειρος καὶ ἡ Θεσσαλία ἦτο πιθανώτατον νὰ ἐλευθερωθῶσι καὶ τεθῶσιν ἐπομένως φυσικὰ ὄρια τουλάχιστον εἰς τὸν Ὀλυμπον...»²⁰

Ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων ἔχει ζήσει τὶς προετοιμασίαις τῆς ἐπαναστάσεως, ὡς στενὸς συνεργάτης τῆς οἰκογενείας Ὑψηλάντου, κι ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς τὸ 1834· στὴν περιγραφή τῆς καταστάσεως στὴν Ἑλλάδα γράφει, γιὰ τὴν διαφορὰ ὄρεινῶν καὶ πεδινῶν: «Καὶ ἡ Ἐξουσία ὁ ἰδιώτης Τοῦρκος δὲν ἔχουσι τὸν ἀπαιτούμενο χαλινὸν εἰς τὴν καθημερινὴν αὔξησιν τῶν ἀπαιτήσεων των. Οἱ κάτοικοι τῶν πεδίων πάσχουν πολὺ πλέον. Καὶ οἱ Φρουροὶ καὶ οἱ πλούσιοι μέτοικοι Ὀθωμανοί, κάτοχοι ἤδη ὅλης τῆς γεωργησίμου γῆς, περιορίσθησαν εἰς ταῦτα, ἀφήσαντες εἰς κάποιαν ἐλευθερίαν τὰ ὄρεινὰ μέρη, ὡς μὴν ἔχοντες ἀπὸ αὐτὰ μεγάλας ὠφελείας. Ἡ τυραννία ἄρα περιορίζετο κυριώτερον εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰς παραλίους τῆς Ἑλλάδος. Πηγάζει ἐντεῦθεν ἡ μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ πεδινῶν Ἑλλήνων διαφορὰ. Οἱ πρῶτοι ζῶηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμον· οἱ δεῦτεροι ἐκλελυμένοι καὶ ἀήθεις ὡσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὄπλων. Ἀπὸ τὴν κλάσιν τῶν δευτέρων ἐδείχθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας οὐδεὶς Πολεμικὸς καὶ ὀλίγοι ἀγχίνοες Πολιτικοί· ἀλλ' ἀπὸ ἐκείνην τῶν πρῶτων καὶ πολλοὶ Πολεμικοὶ καὶ οἱ ἐπιχειρηματικώτεροι Πολιτικοί».²¹

²⁰ Χριστοφόρου Περραιβοῦ, «Ἱστορία τοῦ Σουλλιοῦ καὶ Πάργας», ἔκδοσις, Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα, Ἀθήναι, 1837, Β' Μέρος, σελ. 9 καὶ 13.

²¹ Ἰωάννου Φιλῆμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλίᾳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξῆ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις»,

Ἡ ἐξιστόρηση τῆς πορείας τῶν βασικῶν θεσμῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μετὰ τὴν παρακμὴ του στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ὑποταγὴ του στοὺς Ρωμαίους ἀρχικὰ καὶ στοὺς ἄλλους βαρβάρους στὴν συνέχεια, καταδεικνύουν δύο σαφέστατα διδάγματα, γιὰ ὅσους κατέφυγαν στὰ ὄρεινά· πρῶτον, ἡ ἀντιγραφὴ τῶν θεσμῶν τῆς πόλεως στὴν κοινοτικὴ τους ζωὴ, ὡς διαδόχου τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, προσηρμοσμένης πρὸς τὶς νέες ἀνάγκες, καὶ τοῦ ἀρμονικοῦ λόγου, ἄκρως ἀπαραίτητου στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τους· δεύτερον, ἡ οἰκονομικὴ τους ὀργάνωση, μὲ βάση τὴν κοινὴ ἀντιμετώπιση τῶν δυσχερῶν συνθηκῶν, τσελιγκάτα, ἐφοδιοπομπές, συνεταιρισμοὶ καὶ συντροφοναῦτες, ὡς πηγαίους θεσμούς του οἱ ὁποῖοι τοῦ ἐπέτρεψαν τὴν ἐπιβίωσή του στοὺς χαλεποὺς ἐκείνους χρόνους.

Ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα ἦταν ἡ κινητήριος δύναμις τῆς ἐπιβιώσεώς τους στὶς πρωτοφανεῖς γιὰ τοὺς πολῖτες τους συνθήκες, μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση, τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ πολλῶν Θεσσαλῶν καὶ Μακεδόνων τὸ 168 π.Χ. καὶ τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων εἴκοσι χρόνια περίπου μετὰ· ἡ διαφυγὴ στὰ ὄρεινά, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσους ἔμειναν στὶς πόλεις καὶ στὰ πεδινά, ὧν δὲν ἐξηνδραποδίσθησαν ἀπ' τοὺς κατακτητές, ἔγινε, ἐπειδὴ εἶχαν ἄλλη ψυχολογία, ἄλλη νοοτροπία καὶ ἔφεραν μέσα τους τὶς ἥρωικὲς παραδόσεις τῶν προγόνων τους. Τὸ ἀδούλωτο κι ἀνυπότακτο πνεῦμα τους τοὺς ὀδηγοῦσε, παίρνοντας μαζί τους καὶ τὶς γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιά τους καὶ τοὺς γονεῖς τους οἱ ἴδιοι, γιὰ τὸ ἄγνωστο, «ἀνοδίαις», ὅπως γράφει ὁ Πολύβιος· ὅπου ἀπάγγιασαν, ἔστησαν καὶ τὸ κονάκι τους, προσωρινὸ ἢ μόνιμο ἀναλόγως, ἀλλὰ καὶ καλὸ καταφύγιο γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Γιὰ ὅσους ἔχουμε μεγαλώσει σὲ χωριό, δὲν εἶναι ἀπλὲς ἱστορίες αὐτές, ἐπειδὴ μικροὶ ἔχουμε ἀκούσει, γιὰ τὸ τί ἔκαναν οἱ παπποῦδες μας καὶ οἱ γιαγιάδες μας, ὅταν τοὺς κυνηγοῦσαν οἱ Τοῦρκοι...

Ἐπομένως τὸ πρῶτο κριτήριό τους ἦταν ὁ λόγος τους, ἡ ἀπόφασή τους γιὰ φυγὴ στὰ ὄρεινά, ὅπως τὴν ἀπήγγειλαν στοὺς συμπολίτες τους· ἐκείνη τὴν στιγμή, ἀγνοώντας το ὅπωςδὴποτε οἱ πρῶτοι, ὄριζαν καὶ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τους ὡς τρόπο ζωῆς τους, μαζί μὲ τὸν ἐμμελῆ τους λόγο· δὲν μετροῦσαν οἱ θεωρητικοὶ ὀρισμοί, παρὰ τὸ ἀγωνιῶδες αἶτιο τῆς φυγῆς τους, ἢ μᾶλλον ἐξ αἰτίας της, τὸ πῶς θὰ ζοῦσαν μὲ τὶς οἰκογένειές τους; Ὅταν ἔφθαναν στὰ βουνὰ κι εὔρισκαν τοὺς ἄλλους, ἀπάλυνε ἀρκετὰ ὁ πόνος τους, θὰ εἶχαν ὅλοι τους τὴν κοινὴ τους τύχη, ἐνῶ οἱ

«Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 15 κ.έ. καὶ «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 45, κ.έ.

φυγάδες τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας εἶχαν βρεῖ ἀπάγγειο ἴσως στοὺς ὄριοφύλακες καὶ στοὺς ὄροφύλακες τοῦ Φιλίππου· τὸ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ’ αὐτοὺς συστρατεύθηκαν στὶς τρεῖς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες, ὅπως προαναφέραμε, δευτερεύουσα σημασία ἔχει, καθὼς ἡ συστράτευσή τους οὐδόλως ἄλλαξε τὶς πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους. Ὅσο κι ἂν εἶχαν τοὺς ἴδιους μὲ τοὺς Ρωμαίους θεοὺς, οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες τῶν λεγεῶνων οὐδέποτε ἀπηύθυναν τὶς προσευχὲς τους σὲ ἄλλη γλῶσσα, πλὴν τῆς ἑλληνικῆς, ὅταν ἀντίκρουζαν ἀπέναντί τους τὸν Ὀλυμπο...

Λίγο μετὰ τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ, “ὁ Εὐστάθιος Θερειανός, ἀρχιδιάκονος καὶ πρωτοψάλτης τῆς μητροπόλεως Ζακύνθου, ἀπ’ ὅπου μετέβη εἰς Τεργέστην ὡς ἐφημέριος καὶ ἀρχιμανδρίτης τοῦ ἐκεῖ ἑλληνικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐξέδωκεν τὸ ἔργον του, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», στὸ ὁποῖο γράφει, τὴν ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας στὴν ἑλληνικὴ καὶ στὴν δυτικὴ μουσικὴ: «πολλὰ τῶν δημοτικῶν ἀσμάτων τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀνεπίδεκτα ἀρμονίας· ἀλλὰ καὶ τεθέντος ὅτι ὑπάρχει δυνατὸν νὰ ἀρμοσθῶσι κατὰ τὸ φράγκικον σύστημα, ὅλως τότε μεταβάλλονται, καὶ τὰ κλέφτικα ἐκεῖνα τραγούδια δὲν ἀποπνέουσι πλέον τὴν ψυχρινὴν καὶ ζεῖδωρον τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου αὔραν, ἀλλὰ πνίγονται ἐντὸς τῆς πνιγῶδους ἀτμοσφαιρας ἀκαταλήπτου μουσικοῦ θορύβου».²² Λίγο πρὶν ἐπεξηγεῖ τὴν διαφορὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἀρμονίας μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊῶν καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: «Οἱ Εὐρωπαϊοὶ λέγοντες ἄ ρ μ ο ν ί α ν νοοῦσι τὴν ἐπιστήμην τῆς ἐν συμφωνίᾳ συναρμογῆς διαφόρων τόνων, ἐν ᾧ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν... ἡ καλουμένη ἀρμονία ἦτο ἐν γένει ἢ κατ’ ἴσα διαστήματα εὐτακτος καὶ ἐπάλληλος ἐνός ἢ πλειόνων τόνων ἀκολουθία· ἡ ἐπιστήμη δὲ “τοῦ ἠρμοσμένου” εἶναι ἡ ἀρμονικὴ, ἡ πραγματευομένη τοὺς φθόγγους, τὰ διαστήματα, τὰ συστήματα, τὰ γένη, τοὺς τρόπους καὶ τὰς συστηματικὰς μεταβολάς».”

Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς γράφει, ὅπως εἶπαμε, ὅτι, «εἰς ὀρεινὰ μέρη διετηρήθησαν ἐπικρατέστερα πάντοτε, ἠθικῶς καὶ διανοητικῶς, τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ἢ γλῶσσα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας», ὅπως τὰ ἔζησε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ, ὅταν γράφει γλῶσσα, ἐννοεῖ καὶ μουσικὴ μαζί, ὅπως τὸ ἐπεξηγεῖ πληρέστερα ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος: “«Προσέτι δὲ γνωστὸν

²² Εὐσταθίου Θερειανοῦ, Ἀρχιμανδρίτου, «Περὶ τῆς Μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς», σελ. 17-18, καὶ 16, Ἐν Τεργέστη, Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόγδ, 1875. Ἡ μελέτη αὐτὴ μεταφράσθηκε στὰ γαλλικὰ ἀπ’ τὸν μεγάλο Ἑλληνιστὴ καὶ μουσικολόγο Charles Emile Ruelle καὶ δημοσιεύθηκε στὴν Revue Musicale τὸ 1876, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 46, κ.έ.

ὅτι τὰ δημοτικὰ ἄσματα τῶν ὄρειβίων Ἑλλήνων, τῶν ἐπὶ τρεῖς ὄλους αἰῶνας πρὸ τοῦ παρόντος εἰς οὐδεμίαν ἐπιμιξίαν ἐλθόντων μετὰ τῶν κατακτητῶν, ἔχουσι τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς σωζομένας ἐκκλησιαστικὰς ὑμνωδίας κλίμακα, τοὺς αὐτοὺς ἤχους, τὰ αὐτὰ ἀπαράλλακτα συστήματα (τὸ διὰ τεσσάρων, τὸ διὰ πέντε καὶ τὸ ὀκτάχορδον) καὶ τὰ αὐτὰ γένη, πλεονάζοντα ἐν τῷ διατονικῷ γένει, μετριάζοντα ἐν τῷ χρωματικῷ, καὶ σπανίζοντα ἐν τῷ μικτῷ ἐναρμονίῳ μετὰ τοῦ διατονικοῦ. Λοιπὸν, ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν μουσικὴ, ἢ τε ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἢ παρὰ τῷ λαῷ ἐν τοῖς ἄσμασιν ἐξωτερικὴ, δὲν ἀπώλεσε μετὰ τὴν ἄλωσιν τὴν ἐθνικὴν αὐτῆς μορφήν καὶ σύστασιν, ἀλλὰ διεσώθη ἡμῖν ὡς παρέλαβον αὐτὴν ἀρχῆθεν οἱ πατέρες ἡμῶν». Ὅταν λέει, ὁ εἰδικὸς μουσικολόγος, «ἐξωτερικὴ» μουσικὴ καὶ δὲν τὴν ταυτίζει ἀπολύτως μὲ τὴν δημοτικὴν, μᾶλλον ἐννοεῖ καὶ τὴν λαϊκὴν τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὑποθέτουμε».²³

Ἡ ἔμφαση στὴν συνδρομὴ τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, στὴν διατήρησιν ἢ μᾶλλον ἀντιγραφὴ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὰ ὄρεινά, ἀποβλέπει στὴν ὑπογράμμισιν τῆς σημασίας τῆς στὴν ἑλληνικὴ παράδοσιν· τὰ δύο μεγάλα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς ὀριοθετοῦνται ἀπ’ τὸν τέταρτον αἰῶνα καὶ τὸν Ἰσοκράτη, οἱ ἀνυπότακτοι καὶ τολμηροὶ τῶν ὄρεινῶν καὶ οἱ δουλικοὶ τὴν νοστροπίαν καὶ ἀνασφαλεῖς τῶν πεδινῶν, μὲ τὴν ἀνοχὴν ἢ συνδρομὴν τοὺς στίς διάφορες κατακτήσεις τῶν βαρβάρων, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει ἤδη. “Οἱ Ἕλληνες πιστεύουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀτελὲς ὄν, μὲ τὰς ἀρετὰς του καὶ τὰς κακίας του· ἔχει τὴν ἀνεσὴ ἀξιοποιῆσαι τὰς ἀρετὰς του, ἀλλὰ καὶ ἐνδῶσαι εἰς τὰς κακίας του, ὅποτε ἀναλόγως ἐξελίσσειται εἰς χρηστὸν πολίτην ἢ σὲ ἀχρεῖον καὶ κυνικόν, κατὰ τὴν ὀρολογία μας· ἡ τάση του δὲν εἶναι ἔμφυτος πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατεύθυνσιν, διαμορφώνεται αὐτὴ ἀναλόγως πρὸς τὰς ἱστορικὰς, πολιτικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἀναφορὰς του· ἡ πρακτικὴ του ὡς πολιτικοῦ ζῶντος τείνει πρὸς τὴν τελειότητα, ὡς συνολικὴ ἀρμονία τῆς παρουσίας του, καὶ προσδιορίζει τὸ ἦθος του εἰς τὸ παρὸν πάντοτε, τὴν ἐμμελείαν του. Αὐταὶ καλλιεργοῦν τὰς ρίζας του καὶ συμπληρῶνουν τὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ἀπείρους ἄλλους παράγοντας. Ἡ τάση τοὺς ἀπορρῆει ἀπ’ τὴν ἀντίληψίν του γιὰ τὴν θρησκείαν του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς θεοὺς του, μὲ προέκτασιν τὶς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς σχέσεις τοὺς γιὰ κάθε λαόν· οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων πλάθουν τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἰσοτίμους σχέσεις μαζί τους, ἢ καὶ ἀντιστρόφως, τὸ σωστό, οἱ Ἕλληνες φαντάζονται τοὺς θεοὺς τοὺς μὲ σχέσεις ἀνεξαρτησίας καὶ εὐγενεοῦς

²³ Γεωργίου Παπαδοπούλου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον, Κασουλίνου καὶ Ἀθανασιάδου, παρὰ τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων», 1890, σελ. 288, ἀνατύπωση, ἐκδόσεις Κουλτούρα, 2002 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 41, 46, κ.έ.

ἀμίλλης μεταξύ τους, με ἀντίστοιχη διαμόρφωση τοῦ ἤθους των. Ἀπὸ τὸ νόμα αὐτὸ ἐκπηγάζει κάθε ἄλλη πτυχή τοῦ πολιτισμοῦ μας. Οἱ μονοθεϊστικὲς θρησκείες καὶ οἱ ἰδεολογίες τῆς σύγχρονης ἐποχῆς βρίσκονται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ ἐκκρεμοῦς.”²⁴

Ὅταν ὁ Ζεὺς εἰς τὸν Πρωταγόραν δίδει τὰς ἐντολάς του πρὸς τὸν Προμηθεάν διὰ τὴν σύστασιν τῆς πόλεως εἶναι σαφῆς καὶ ἀπόλυτος: “«Ἐπὶ πάντα, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς πάρ’ ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως».”²⁵ Ὁ Ζεὺς ἀπευθύνεται μὲ τὸ γνωστὸ ἐπιτακτικὸ του ὕφος· «πρὸς ὅλους ἀπευθύνεται ἢ ἐντολή μου, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μετέχουν εἰς τὴν πόλιν· διότι δὲν γίνονται πόλεις, ἐὰν μετέχουν ὀλίγοι εἰς τὰς λειτουργίας των ὅπως γίνεται μὲ τὰς ἄλλας τέχνας· καὶ θέσε λοιπόν, λέει εἰς τὸν Προμηθεά, συντακτικὸ νόμο ἐκ μέρους μου, ὅποιον δὲν δύναται μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως». Θέτει σαφέστατα τοὺς κανόνες λειτουργίας τῆς πόλεως· πρῶτον, ἢ ἐνεργὸς συμμετοχὴ ὅλων εἰς τὰς λειτουργίας της, δηλαδὴ ἢ ἄσκησις ἀπ’ τὸν καθένα τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, καὶ δεύτερον, ὁ σεβασμὸς ὅλων πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλεως, «μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης». Διαφορετικὰ θὰ γίνονιν οἱ πόλεις κοινωνίες μὲ ὀλίγους ἐνεργοὺς πολίτας, «ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν», ὅπως συμβαίνει στίς ἄλλες τέχνες, στὴν βιοτεχνία καὶ βιομηχανία, δηλαδὴ, σὲ ἔκπτωση στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία· γνώριζαν τὸ ποῦ ὀδηγεῖ ἢ μονοσήμαντη λογικὴ, ὡς αἰτία ἐμφάνισεως τῶν ἀχρείων καὶ τῶν κυνικῶν στίς κοινωνίες καὶ συμπλήρωμα τῆς ἀπολύτου ὑποταγῆς στίς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ ἢ τῶν ἰδεολογιῶν κάθε μορφῆς καὶ ἀποχρώσεως.”

Ἡ παράδοση τῆς κοινοτικῆς ζωῆς στοὺς ὄρεινους ἐμπεριέχει τὴν ὀλοζώντανη διατήρηση τῶν βασικῶν θεσμῶν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας, «πάντες μετεχόντων» τοῦ Διὸς πρὸς τὸν Προμηθεά κι αὐτὸ καθιστᾷ σαφέστατη τὴν διαφορὰ τους, μὲ τοὺς ὀλίγους «αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν», τοὺς πεδινούς, ὅπως εἶναι ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος· εἶναι ἐπαρκῆς ἢ ἀναφορὰ αὐτῆ, καθὼς περισσότερο δύναται ἀναζητῆσαι ἕκαστος εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς». Ἀπ’ τὴν ἀρχὴ της ἢ ἑλληνικὴ κοινωνία τὴν εἶχε θέσει αὐτῆ, ὡς καθοριστικὴ διαφορὰ της καὶ τὴν ἐνισχύει στὴν θεωρία της γιὰ τὴν πόλιν: Τὴν ἴδια ἄποψη πρεσβεύει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, “«ὅτι μὲν οὖν ἢ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δηλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθεῖς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι’

²⁴ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας», σελ. 41, κ.έ.

²⁵ Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», 322δ, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σ. 34 κ.έ, καὶ «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σ. 30, κ.έ.

αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός». ²⁶ Τί μᾶς λέγει ὁ φιλόσοφος, «ὅτι μὲν ἢ πόλις λοιπὸν καὶ φύσει εἶναι πρότερον ἀπὸ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι ὀλοφάνερο· διότι ἐὰν κάποιος δὲν εἶναι αὐτάρκης καὶ χωρισθεῖ ἀπ' τὴν πόλιν, ὁμοίως μὲ τὰ ἄλλα μέρη θὰ προστρέξει πρὸς τὸ σύνολο, ὅποιος δὲ δὲν δύναται μετέχειν τῆς πόλεως ἢ δὲν χρειάζεται τίποτε ἀπ' αὐτὴν διότι εἶναι αὐτάρκης, αὐτὸς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πόλεως, ὁπότε εἶναι ἢ θηρίον ἢ θεός». Ὁ ἄνθρωπος ἐκτὸς τῆς πόλεως δὲν εἶναι πολιτικὸν ζῶον, εἶναι κάτι ἄλλο καὶ ὁμοιάζει περισσότερο πρὸς τὸ θηρίον ἢ τὸν θεόν, τὸ θηρίον ὡς ἀχρεῖος καὶ μὲ τὴν ὠμότητα τῆς συμπεριφορᾶς του, τὸν θεὸν ὡς κυνικός, διότι ἐμφανίζει καὶ στοιχεῖα λογικῆς πειθοῦς· ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἡ κυνικὴ φιλοσοφία ἦταν ἀπ' τὶς σεβαστὲς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία."

Ἡ μελέτη καὶ ἀναγνώριση τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθέρως πολιτείας, τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀποτελεῖ τὸν φωτεινὸ ὁδηγὸ, ὃχι μόνον τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν ριζῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν καλύτερη προσεγγίση καὶ μελέτη τῆς νοοτροπίας καὶ τοῦ ἥθους τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· ἡ ἐλευθερία εἶναι πρᾶξις, ἐκφράζουσα τὸ ἦθος καὶ τὴν νοοτροπία ἐκάστου καὶ ὃχι κατάστασις καὶ θεσμικὴ ὀργάνωσις τῆς πολιτείας, ἔτσι ἡ ἄσκησις τῆς διασφαλίζει τὸν σεβασμὸ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας, ὑπὸ τῆς ἀρχῆς. Οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ εἶναι ἀπαραίτητοι, γιὰ τὴν ἄσκησις τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπ' τὸν πολίτη, ὡς ἀναγκαῖα καὶ ἱκανὴ συνθήκη, ἀλλὰ ὃχι καὶ αὐτάρκης αὐτοσκοπός· ὅποιος δὲν ἀσκεῖ τὴν πρακτικὴν τοῦ, «μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς», τὸ μετέχειν τῆς «κρίσεως» ὡς πρώτης ἐπιλογῆς καὶ τὸ τῆς «ἀρχῆς», ὡς δευτέρας, εἶναι ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ἐὰν δὲν τηρεῖται ἡ ἀρχὴ αὐτή, ἀλλὰ μένει ἡ κοινωνία προσηλωμένη στὸν αὐτοσκοπὸ τῆς θεσμικῆς μονολιθικότητός της, τῆς ιδέας της, τότε αὐτὴ ἐκπίπτει στὴν κατηγορία, τῶν «ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν», δηλαδὴ τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς καὶ ἰδεολογίας.

Οἱ πρόγονοί μας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας λένε, ὅτι ὅσοι ἐπιλέγουν τὴν θεωρία, τῆς «ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν», δὲν ἐκφράζουν μόνον τὴν θεωρητικὴν καὶ πολιτικὴν τους ἄποψη, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴν τους ἀντίληψη, ὅπως, «ὁ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός»· πιστεύουν αὐτοὶ ὅτι εἶναι ἐκφραστὲς τῆς ἀπολύτου καὶ ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας, ὡς νεωφώτιστοι, ὅπως ἦταν καὶ οἱ προηγούμενοί τους στὴν ἱστορία, καὶ ὅτι ὁ καθένας τους ἔχει τὴν ὑποχρέωσις τῆς ἐπιβολῆς της, πρὸς ὅποιον δὲν τὴν ἀποδέχεται, γνωστὰ αὐτά. Ὅποιος λοιπὸν διαθέτει τὴν ἐπιφοίτησι, ὃχι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πλέον, ἀλλὰ τῆς ἰδεολογικῆς του ἀλήθειας, γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς

²⁶ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά», Βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, (1253α25-29), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», ὁ. ἀ., σελ. 131, καὶ «Ὁ κεστός ἱμάς», σελ. 31 καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 26, κ. ἐ.

άνθρωπότητος, δὲν θὰ χάσει τὸν χρόνο του στὴν μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, αἰσθάνεται αὐτάρκης σὲ ὅλα...

Στὸν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα καὶ στὴν αὐγὴ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς βρίσκουμε ἴσως τὴν ἀρίστη περιγραφή τῶν δύο ρευμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐπίσημα χεῖλη: “ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἰς τὸν «Ἀντιοχικόν» του ἢ «Μισοπώγωνα», γράφει στοὺς Ἀντιοχεῖς, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας».²⁷ Ἀπευθύνεται ὁ νεαρὸς ἡγεμὼν στοὺς Ἀντιοχεῖς, τοὺς κατοίκους τῆς δευτέρας μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια μεγάλης πόλεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἰσοτίμου σχεδὸν κέντρου τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν· τοὺς ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος ἡγέτης, «σήμερα πιστεύετε ὅτι εἶναι αἰσχροτέρο πρᾶγμα ἢ ἄσκησις τῆς μουσικῆς παιδείας, μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἐνῶ τὸ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο τὸ πλουτεῖν ἀδίκως. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀνακόψω ποτέ, διὰ τὸν λόγον αὐτόν, τῆς μεγίστης δυνατῆς δι’ ἐμὲ ἐπικουρίας ἐκ τῶν Μουσῶν»· πιστεύει ὅτι εἶναι ὀλοζώντανη ἡ ἐπικουρία τῶν Μουσῶν καὶ τὸ ἀπέδειξε τοὺς 18 μῆνες τῆς ἐξουσίας του καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ του εἰς τὰς ρίζας τῆς ἀθηναϊκῆς ἀμέσου δημοκρατίας, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμα τι σμικρόν...». Τοὺς ὀλίγους ἔστω μῆνας τῆς μαθητείας του εἰς τὸ κλεινὸν ἄστνυ θὰ συνάντησε ὅπωςδῆποτε αὐτό, τὸ ἀναμμένο ἀκόμη καρβουνάκι, «τὸ μικρὸν ἐμπύρευμα τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς, τοῦ ἤθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας» ἢ εἰς τὰ Μεσόγεια ἢ στὰ ψηλὰ βουνά, ὅπως διασώζει τὴν μαρτυρία ὅτι ἡ ζωντανὴ ἀτθίδα ὀμιλεῖται μόνο στὰ χωριά τῶν Μεσογείων ὁ Φιλόστρατος. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπιμένει, ὅτι «σώζεται ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας εἰς ὑμᾶς κάτι ἀπ’ τὴν ἀρετὴ τῶν προγόνων σας ὡσάν θράκα μικρὴ».” Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο ἀναφορῶν ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ καλύτερος φιλόσοφος ἡγέτης στὴν ἱστορία, μετὰ τὸν Περικλῆ μᾶλλον, εἶχε ἀντιληφθεῖ πλήρως τὰ δύο ρεύματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ἕνα, ἢ πλειοψηφία του, μὲ τὸ κυνήγι τοῦ πλούτου τῶν ἀχρείων καὶ κυνικῶν καὶ τὸ ἄλλο, ἢ μειοψηφία του, μὲ τὸ «μουσικὴν ἐπιτηδεύειν» καὶ τὴν ἀναζήτησι, «τῆς αὐτῶν δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας».

“Ἡ σκολιὸς διαδρομὴ τῆς ἀρμονικῆς ἐλληνικῆς ἐνδιαφέρει, ὅταν μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἐπισήμου θρησκείας, ὁ ἀττικισμὸς κόσμησε τὴν ὑμνωδία τῆς Ὁρθοδοξίας. Οἱ Καππαδόκες πατέρες, καὶ οἱ, Ρωμανὸς μελωδός, Γεώργιος Χοιροβοσκός, Ἰωάννης Δαμασκηνός,

²⁷ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπώγων», 337βγ, «Ἀθηναίων τῆ Βουλῆ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ.ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 37 κ.έ, «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 33, κ.έ.

πατριάρχης Φώτιος, Αρχιεπίσκοπος Ευστάθιος, εξέφραζαν την ανάγκη χρήσεως τῆς ἁρμονικῆς γλώσσης, διότι ἔτσι ἦταν πιὸ ἄρεστες οἱ εὐχές καὶ οἱ δεήσεις τους πιὸ εὐήκοες ἀπ’ τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ πιὸ δημιουργικὲς καὶ διαλλακτικὲς οἱ σχέσεις τῶν πιστῶν μὲ τὸν Θεό τους· τὸν γεννάδα φίλο τους ἀναζητοῦν, ὅπως τὸ μνημονεῦει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, εἰς τό, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας»,²⁸ γιὰ τὸν συμφοιτητὴ του εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ στενό του φίλο, μὲ ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς τὸ ἐνιαῖο σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατυπωμένη, ὡς πατρίδα τους, κι ὡς συμπλήρωμα μᾶλλον τῆς ὁμιλίας τοῦ ἀποδημήσαντος, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» ἦταν ἀποβλητέα ἢ λέξις Ἑλλην, ὡς ταυτισμένη μὲ τὴν ἐθνικὸς καὶ εἰδωλολάτρης, ἀλλὰ ἀποδεκτὴ ὡς ἔκφρασις τῆς ἐνιαίας πατρίδος, ἢ Ἑλλάς. Αὐτὸ λέει. Ἄρχοντας καὶ νοικοκύρης γίνεται ἕκαστος, μὲ τὸ ἦθος του, ὅπως τὸ βλέπουμε καὶ εἰς τὸν «Τιμαρίωνα» καὶ τοὺς ἄλλους τῆς κοσμικῆς λογοτεχνίας τοῦ Βυζαντίου.²⁹ Ὁ Κάρλ Κρουμβάχερ γράφει, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, εἶχε ἐπιβάλλει, γιὰ πρώτη φορά, τὴν ἑλληνικὴ, ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τῆς αὐτοκρατορίας...” Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ διατήρησαν ἐνιαία καὶ ἀξιομαχὴ τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία...

Ἦταν σκολιὸς ἢ διαδρομὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως χειρότερα σκολιές ἦταν οἱ συνθῆκες ἐπιβιώσεώς της, ἐκ «τοῦ ἐμπυρεύματός τι σμικροῦ» καὶ «τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας», ἀλλὰ αὐτὲς οἱ διαδρομὲς συντήρησαν καὶ ἔθρεψαν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὸν ἐμμελῆ λόγο, χάρις στὸν πολιτικὸ στίχο καὶ στὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, μαζί μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία. Ὁ ἐνεργὸς καὶ δημιουργικὸς συνδυασμὸς τους ἀπετελεῖ τὸ ἀέναο ἐφαλτήριο γιὰ τὴν ἀνάταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἀπόδειξη τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα πὸν ὀδήγησε τὸ 1821 στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ καὶ στὴν ἀνάδυσή του καὶ πάλι στίς μέρες μας...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Καλαμάκι,
Ἰούνιος, Ἰούλιος, 2021

²⁸ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, παρ. 22.

²⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στίς διομολογήσεις» καὶ «Στρεπτή δὲ γλῶσσ’ ἐστὶ βροτῶν», σελ. 34, κ. ἐ.

ΥΓ. Ἡ αὐστηρὴ ἐπιλογή τῶν ἀναφορῶν μας μᾶς ὑποχρέωσε στὴν ἐπιλεκτικὴ ἀξιολόγησή τους, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποσιώπηση ἄλλων ἐξ ἴσου σημαντικῶν. Ἡ ἀποκατάσταση μερικῶν ἐξ αὐτῶν κρίνεται ἀπαραίτητη, παρ' ὅλο ὅτι ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἔχει τὸν γνωστὸ ἱστορικὸ χαρακτήρα καὶ ἀποβλέπει περισσότερο στὴν ἐπισημάνση τοῦ θέματος, τῶν τεσσάρων θεσμῶν τῆς κοινοτικῆς μας ζωῆς σὲ ὅλες τους τὶς διαστάσεις καὶ τῆς συμβολῆς τους στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ· οἱ κοινότητες ἐλάχιστα ἀναφέρονται στὴν φραγκολάγνα ἱστοριογραφία καὶ οὐδόλως, τὰ τσελιγκάτα, οἱ ἀγωγιάτες καὶ οἱ συντροφοναῦτες, μὲ μοναδικὴ ἐξάιρεση τοὺς συνεταιρισμοὺς καὶ αὐτοὺς ἀποσπασματικὰ καὶ ὡς συμπλήρωμα τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἐνῶ λάμπει διὰ τῆς ἀποσιωπήσεώς της καὶ ἡ ἰσχυρὰ πίστη τῶν ἐπαναστατημένων στὴν ἐνιαία διοίκηση, ὡς ἐκπροσώπου τοῦ ἐνιαίου κράτους καὶ συνέχεια τοῦ γένους.

Εἶναι γεγονός ὅτι, δύο αἰῶνες σχεδὸν μετὰ τὴν ἄλωση, οἱ ὄρεινές κοινότητες εἶχαν ἀρχίσει τὴν οἰκονομικὴ τους καὶ παιδευτικὴ ἀνοδο, ὅπως δείχνουν οἱ παρατηρήσεις τῶν ξένων περιηγητῶν, γιὰ παράδειγμα, ὅτι οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ τῆς Πίνδου προμήθευαν, μὲ κάπες καὶ ταλαγάνια τὸν στρατὸ τοῦ Λουδοβίκου ἰδ', τοῦ βασιλέως Ἡλίου τῆς Γαλλίας, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ μὲ τὴν ἀνθησὴ τῆς Μοσχοπόλεως. Καλύτερη ἀπόδειξη ὅμως μᾶς προσφέρει ὁ Φελῆξ ντὲ Μπωζούρ, στὸν πίνακά του τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, δηλαδὴ τῆς κυρίως Ἑλλάδος:

ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Ἑλληνικὲς ἐξαγωγὰς	Ἑλληνικὲς εἰσαγωγὰς
558320 π.	558320 π.
4663000	1544550
1150000	644400
140000	100400
1000000	960000
1310000	1163000
8821320	4970670 ³⁰

³⁰ Φελῆξ ντὲ Μπωζούρ, ὁ.ἀ, σελ.234 καὶ 62 καὶ ὁ.ἀ, σελ. 38.

Τὰ συμπεράσματα εἶναι εὐγλωττα κι ἀπ' τὴν πρώτη ματιὰ, οἱ συνολικὲς ἐξαγωγὲς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἦταν 8821320 πιάστρα κι οἱ εἰσαγωγὲς, 4970670· τὸ π. ἐννοεῖ πιάστρο, ποὺ ὑπὸ διάφορες ὀνομασίες ἦταν τὸ διεθνὲς νόμισμα τὸν 18ο αἰῶνα, μὲ ἀρχὴ τοὺς προηγούμενους στὴν Ἰσπανία, κι ἡ ἀξία του κυμαίνεταν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ σύγκριση τῶν μεγεθῶν κι ὄχι ἡ ἀπόλυτη ἀξία τους, καθὼς αὐτὴ καταγράφει τὴν δυναμικότητα τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας, κατὰ προέκταση· ἔτσι διαπιστώνουμε, ὅτι οἱ εἰσαγωγὲς καλύπτουν μόλις τὸ 51% τῶν ἐξαγωγῶν, κάτι ἀδιανόητο στὴν ἀνεξάρτητη Ἑλλάδα στὴν νεώτερη ἱστορία της καὶ ἰδιαίτερος στὴν μεταπολεμικὴ καὶ μεταπολιτευτικὴ ἐποχὴ. Ἡ ἀνταγωνιστικότης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ὑπογραμμίζεται στὸ σχόλιό του, γιὰ τὴν σημασία τῆς νηματοργίας καὶ τὶς ἐξαγωγὲς τῶν προϊόντων της: «Δεκάδες χιλιάδες μπάλλες βάφονται κόκκινες στὶς φάμπρικες τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐξάγονται στὴ Γερμανία, στὴν Ἑλβετία, στὴν Πολωνία καὶ φθάνουν ὡς τὴν Ρωσία. Ἐπειδὴ οἱ μέθοδοι τῆς ἑλληνικῆς χρωματοργίας μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ νὰ τελειοποιήσουμε τὶς δικές μας, θὰ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς διαβιβάσω μίαν ἀκριβῆ περιγραφή (της), μόλις θὰ ἔχω λίγο περισσότερο καιρὸ». Δηλαδή, οἱ ὄρεινοὶ τῆς σκλάβας πατρίδος μας διέθεταν μεθόδους παραγωγῆς τελειότερες ἀπ' τὰ γαλλικὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἐργοστάσια, ἐννοεῖται, τὶς ὁποῖες ἄξιζε τὸν κόπο νὰ τὶς ἀντιγράψουν οἱ Εὐρωπαῖοι κι ἔτσι νὰ γίνουν κι αὐτοὶ ἀνταγωνιστικοὶ τοὺς τῶν ἑλληνικῶν κλωστοῦφαντουργικῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χωρῶν τους.

Ἦταν ἀνταγωνιστικοὶ οἱ ἑλληνικοὶ συνεταιρισμοί, παρὰ τὶς δυσκολίες τῆς μεταφορᾶς τῶν προϊόντων τους, μὲ τὰ καραβάνια καὶ τοὺς Τούρκους πασάδες καὶ μπέηδες κι ἄλλους ληστὲς στὴν διαδρομὴ τους· ὁ συσσωρευόμενος πλοῦτος εἶναι ἐμφανὴς ἀκόμη στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες, ἀπ' τὸ Πήλιο καὶ τὰ Ἀμπελάκια μέχρι τὴν Πίνδο, τὸν Ὀλυμπο καὶ τὴν Πελοπόννησο. Στὰ ναυτικὰ νησιά μας συμβαίνει τὸ ἴδιο, γνωστὸς ὁ συσσωρευθεὶς καὶ χρηματοδοτήσας τὴν ἐπανάσταση πλοῦτος· οἱ ναπολεόντιοι πόλεμοι δυσκόλεψαν πολὺ κι ὀδήγησαν στὴν παρακμὴ τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ ἔφεραν τεράστιο πλοῦτο στὰ νησιά μας καὶ τὴν παρακμὴ του μετὰ τὸ τέλος τους, ἀλλὰ αὐτὸς ἔμεινε.

Ἐπαναλαμβάνουμε τὸ ἐρώτημά μας: γιὰτὶ ἀγνοοῦν πλήρως σχεδὸν τὸ κοινοτικὸ φαινόμενο οἱ φραγκόδουλοι ἱστορικοὶ ἢ τὸ προσπερνοῦν σὲ ὑποσημειώσεις; ὅλοι οἱ λόγιοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου καὶ οἱ μετέπειτα ἱστορικοὶ μας τὸ μνημονεύουν, μὲ διάφορη διάσταση ἕκαστος, ἀλλὰ οἱ νεώτεροι ἀριστεροκροδέξιοι τὸ προσπερνοῦν ἢ δὲν τὸ ἀναφέρουν καθόλου· ἔχουμε δώσει τὴν ἐρμηνεία μας, πρόκειται γιὰ χειρίστη μορφή ἰδεολογικῆς προσηλώσεως καὶ διανοητικῆς ἀγκυλώσεως, μὲ πίστη τους,

τὴν ἐγκυρότητα καὶ αἰώνια ἰσχὺ τῶν δυτικῶν θεωριῶν. Τὸ ἂν τὰ γεγονότα δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς θεωρητικὲς τοὺς ἀναλύσεις, φταῖνε αὐτὰ καὶ μόνο, ὁπότε τὰ μεθερμηνεύουν ἢ τὰ ἀγνοοῦν παντελῶς, ἐκτὸς κι ἂν τὰ προσαρμόσουν στὶς θεωρίες κατὰ τὴν βικτωριανὴ ἠθικὴ, ὅπως μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία μας... Ἀλλὰ, αὐτὴ ἡ λογικὴ ἔχει ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν προσωπικότητα τῶν θεωρητικῶν, τοὺς καθιστᾷ πιστοὺς ὁπαδοὺς τῆς, ἀλλὰ καὶ δουλικούς τῆ νοοτροπία στὴν ζωὴ τους· ἡ ἐλεύθερη καὶ κριτικὴ σκέψη τοὺς ἐγκαταλείπει -δὲν συμβιβάζεται αὐτὴ μὲ τὴν δουλικότατη ὑποταγή-, ὁπότε προστρέχουν δρομέως στὴν ὑποτακτικὴ φραγκολάγνα τῆς ιδεολογίας τους, ἐκτὸς κι ἂν εἶναι κι αὐτὴ δοτὴ δι' ἄλλους λόγους...

Στὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ μνεῖα, ἐνὸς ἄλλου θεσμοῦ, ἐκείνου τῶν μαστόρων· διέπρεψαν αὐτοὶ στὴν κατασκευὴ γεφυρῶν, μονοπατιῶν, οἰκιῶν, ἐκκλησιῶν καὶ μνημείων σὲ ὀλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἂν καὶ οἱ ρίζες τους πᾶνε πολὺ παλαιότερα. Οἱ καλύτεροι προέρχονται ἀπ' τὰ μαστοροχώρια τοῦ Γράμμου, μὲ πρῶτο τὴν Πυρσόγιαννη, ἐνῶ ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ ἀπὸ ἄλλα χωριά, τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου, ὅπως τοῦ Σμόλικα, τῶν Ἀγράφων· ὅπωςδὴποτε οἱ ἀπαρχὲς τους πᾶνε μᾶλλον στὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ Ἰουστινιανοῦ κι ἴσως καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἦταν γνωστοὶ στὴν Βαλκανικὴ καὶ στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὰ ἔργα τους νὰ σώζονται ἀκόμη στὰ ὄρεινά, γέφυρες, ἐκκλησίες καὶ τὰ ἀρχοντικὰ πολλῶν χωριῶν, ἐνῶ λέγεται, ὅτι συμμετεῖχαν καὶ στὴν κατασκευὴ τοῦ Ἐξπρὲς Ὀριέντ, μέχρι τὶς Ἰνδίες καὶ τὸν ὑπερσιβηρικόν. Ἦταν τὸ ἀνάλογο τῶν τωρινῶν τεχνικῶν ἐταιρειῶν, μὲ τὰ μπουλούκια τους καὶ τὴν αὐστηρότατη ἐσωτερικὴ ὀργάνωσή τους, διέθεταν πρωτοπόρα τεχνολογία στὴν ἐποχὴ τους.

Ἔνα ὅμως εἶναι ἐξοργιστικό, χωρὶς ἄλλο χαρακτηρισμό· ἡ ἐσκεμμένη ἀπόκρυψη τοῦ ρόλου τῶν ζωντανῶν καὶ εὐφυῶν δυνάμεων τοῦ παλλαϊκοῦ ξεσηκωμοῦ καὶ ἡ προβολὴ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, σημαντικῶν ἀδιαμφισβητήτως, ἀλλὰ ὄχι καὶ μοναδικῶν· ἡ ἔστω κι ἀπλὴ σκιαγράφηση τῶν ὅσων συμμετεῖχαν στὸν παλλαϊκὸ ξεσηκωμὸ ἀρκεῖ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ζωογόνων καὶ ἐκρηκτικῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Προηγήθηκαν αἰῶνες καταδιώξεων καὶ διωγμῶν τῶν Ἑλλήνων, κι αὐτοὶ ἀντέδρασαν μὲ σκοπὸ τὴν ἀναζήτηση τῶν καλύτερων θεσμῶν, γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους, κοινωνικὴ, οικονομικὴ καὶ ἐθνικὴ, μὲ τὴν κάλυψη τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔμπνευση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ριζῶν· τὴν πρωτοβουλία τὴν ἔχουν οἱ ὄρεινοί, ὅπως

προαναφέραμε, με βάση τις ιστορικές πηγές, και με πρότυπό τους την άμεσο δημοκρατία της αρχαιότητας και συμπλήρωμά τους, τον ένιαιο και άρρηκτο άρμονικό λόγο της, αδόμητο και μη αδόμητο, εν άγαστη συμπονοία με τις τελετές της. Η αίσθηση και ή άσκηση της έλευθέρως πολιτικής πρακτικής άπετέλεσαν τις βάσεις της οργάνωσής τους· τὰ τσελιγκάτα, ή κοινή οργάνωση της κτηνοτροφίας, άπετέλεσαν μάλλον τὰ πρώτα βήματα, έστω κι αν διασώθηκε ή ονομασία τους άπ' τις σλαβικές έπιδρομές, έπειδή ήταν κι ο κύριος πόρος έπιβιώσής τους, αλλά και για τις μετακινήσεις τους άπ' τὰ χειμαδιά στα όρεινά, τις κύριες κατοικίες τους, κι αντιστρόφως, άπ' την διάσωση τών πρώτων στα όρεινά, μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση και τὸ άπάγγειο τους στους όροφύλακες και όριοφύλακες του Φιλίππου· ανάλογη μάλλον ήταν ή κίνηση και τών έλευθέρων γεωργών του Βυζαντίου, όπως υποχρεωτικά περιορίσθηκαν αυτοί πλέον στα όρεινά, μετά την επικράτηση τών δυνατών και την φραγκοκρατία, με την ταυτόχρονη εισβολή τών βαρβάρων. Οί άγωγιάτες ήταν άπαραίτητο συμπλήρωμά τους, ή μάλλον συνέχισαν την δουλειά τους, όπως την έκαναν και παλαιότερα, αλλά και αύξησαν την άποστολή τους για την διαφύλαξη και ασφάλεια τών μετακινουμένων πληθυσμών. Η σταδιακή επέκταση τών δραστηριοτήτων τους στην καλλιέργεια τών μικρών ή μεγαλυτέρων όροπεδίων, για την έξασφάλιση του ψωμιού τους, ήρθε μόνη της, με την έμπορευματοποίηση τών κτηνοτροφικών και τών άργυροχρυσοχοϊκών προϊόντων τους, όσο έξασφάλιζαν την προστασία τών όρεινών τους οικισμών· ή ίδρυση σχολείων, ώστε να μὴν πηγαίνουν τὰ παιδιά τους, στους ίερείς ή μοναχούς τών έκκλησιών τους, στο Κρυφό Σχολείο, άφοῦ είχαν πλέον την οικονομική άνεση, ήταν φυσικό έπακόλουθο. Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται ή κατασκευή τών άλωνιών, σε όλα σχεδόν τὰ όροπέδια, με την αντίστοιχη έκταση, γύρω στα πεντακόσια στρέμματα περίπου· ή δαπάνη, ή επένδυση, ήταν πολύ μεγάλη, για την έποχή τους, άφοῦ τις πλάκες τις μετέφεραν με τὰ ζῶα, πολλές φορές άπό πολύ μακριά. Αλλά τὰ άποτολμοῦσαν...

Άκόμη κι ή άπλη σκιαγράφηση τών τεσσάρων θεσμών τών κοινοτήτων στην προεπαναστατική Ελλάδα και του ρόλου τους στην ζωή τους, τσελιγκάτα, άγωγιάτες, συνεταιρισμοί και συντροφοναῦτες, άποπνέει την ζωντάνια και τον δυναμισμό τών Έλλήνων της έποχής· τους προσέφεραν την αίσθηση, ότι διαθέτουν επάρκεια θεσμών και πόρων, αλλά και κοινωνικής συνοχής, με τὰ σχολεία τους, τις έκκλησίες τους και την πληθώρα τών πνευματικών και στρατιωτικών ταγών τους· οί δύο αυτοί παράγοντες, ζωντάνια και δυναμισμός, μεταφέρθηκαν στην επανάσταση, με τον πρωτεύοντα ρόλο τών όρεινών καθώς όλοι τους σχεδόν μιλάνε για

τὸ γένος καὶ τὴν Ἑλλάδα, ὡς συνέχεια τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ὄρεινοὶ ἄρχισαν τὴν ἐπανάσταση σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, μὲ τοὺς ἀρματολοὺς καὶ κλέφτες, στὴν ἀρχή, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τοὺς ἐργαζόμενους στοὺς συνεταιρισμοὺς, οἱ ὅποιοι εἶναι γνωστό, ὅτι ἔπαιρναν τὰ ὄπλα καὶ προασπίζονταν τὰ χωριά τους, σὲ κάθε τουρκικὴ εἰσβολή, ὅπως γράφουν ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητῆς, μὲ πρῶτον τὸν Φελήξ ντὲ Μπωζούρ· ἀκολούθησαν πολλοὶ τοὺς ἐπαναστάτες, ὅπως καταγράφεται ἀκόμη καὶ στὶς προφορικῆς παραδόσεις τῶν γύρω χωριῶν, καὶ βρέθηκαν στὸ Μεσολόγγι καὶ στὴν Πελοπόννησο, μὲ τελευταῖο σταθμὸ τους, τὸ στράτευμα τοῦ Καραϊσκάκη, κι ὅσοι ἐπέζησαν γύρισαν πίσω, τραγουδώντας τὴν ἐλεγεῖα, «Τὰ παιδιὰ τῆς Σαμαρίνας...»

Κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ ὑπενθύμιση, ὅτι ἡ κοινοτικὴ οἰκονομία ὑπέστη σημαντικὴ ἐξασθένιση, μὲ τὴν σύσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἐπειδὴ διεσπάσθη ἡ ὀργανικὴ τῆς ἐνότητος μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐλλαδικῶν ὄγκων, ὅπως τὸ ἔχει ἐπισημάνει καὶ ὁ Χριστόφορος Περραιβός, καθὼς καὶ διεταράχθησαν οἱ οἰκονομικῆς κυρίως σχέσεις μὲ τὶς εὐρωπαϊκῆς χώρες, μετὰ τοὺς Ναπολεοντεῖους πολέμους, καὶ ἐκεῖνες μετὰ τῶν ὀρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν στὶς ἐλληνικῆς περιοχῆς· εἶναι γεγονὸς ὅμως, ὅτι, μετὰ τὴν καθιέρωση μεταρρυθμίσεων στὴν Τουρκία, μὲ τὰ τανζιμάτια τοῦ 1839 καὶ 1858, τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ Μετζήτ, μὲ παραχώρηση δικαιώματος μεγάλης ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας στοὺς χριστιανούς, μὲ τὴν μεταβίβαση πολλῶν τουρκικῶν τσιφλικίων σὲ Ἑλληνας, στὶς ἐλληνικῆς ἐπαρχίες καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία, οἱ συνεταιρισμοὶ ἐπιβίωσαν ὑποτονικά.

Εἶναι γνωστὰ αὐτά, ἀλλὰ κάνουμε ἀπλῆς ἐπισημάνσεις· ἀπ' τοὺς παλιούς συνεταιρισμοὺς τῶν ὀρεινῶν εἶχαν ἀπομείνει μόνον ἀρκετῆς κατὰ περιοχὴ ἀτομικῆς ἢ οἰκογενειακῆς ἐπιχειρήσεις, κλωστοῦφαντουργικῶν καὶ ἀργυροχρυσοῖκῶν εἰδῶν, οἱ ὁποῖες μεταπωλοῦσαν τὰ προϊόντα τους στὶς γύρω περιοχῆς καὶ στὰ παζάρια τῶν μεγάλων πόλεων. Τὰ τσελιγκάτα εἶχαν ἐπιβιώσει στὴν πλήρη μορφή τους μέχρι τὸν πόλεμο, μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους διάσταση, ὅπως εἶχαν ἐπιβιώσει καὶ οἱ κυρατζῆδες σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο μέχρι τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα· ἡ μεγάλη καμπὴ γίνεται μετὰ τὴν Κατοχή. Κατὰ τὴν διάρκειά της οἱ παλιῆς ἀτομικῆς μονάδες συνέχισαν τὴν κοινοτικὴ ζωὴ κι ἔθρεψαν ὅλους τοὺς πληθυσμοὺς ποὺ κατέφυγαν στὰ ὄρεινά, ἀλλὰ καὶ τὴν ρωμαλέα ἀντίσταση· μὲ τὸ τέλος της καὶ τὴν ἀνώμαλη περίοδο χάθηκαν ὅλες τους κι ἀπετέλεσαν τὸ πρῶτο μεγάλο κύμα τῆς ἐσωτερικῆς μεταναστεύσεως. Ἦταν τὸ χειρότερο πλήγμα στὴν κοινοτικὴ μας καὶ στὴν δημοτικὴ μας παράδοση τριῶν χιλιάδων ἐτῶν. Οἱ νέοι μας τὴν ἀναβιώνουν σήμερα, μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τὸν ἐπιλεκτικὸ τουρισμὸ καὶ τὴν ραγδαία ψηφιοποίηση... 30.4.22